



**sociologisk forskning**  
**nr 2/2001**



# sociologisk forskning

Tidskrift för Sveriges Sociologförbund, utgiven med stöd av stöd av Vetenskapsrådet med redaktionen vid Växjö universitet, samhällsvetenskapliga institutionen.

## Redaktion

Ola Agevall (red), Nihad Bunar, Jessica Hansen, Ellinor Platzer och Dino Viscovi.

### Redaktionsråd

Bengt Abrahamsson, Göran Jense, Ingrid Jönsson, Gunnar Olofsson och Mats Trondman.

Ola Agevall 0470-70 87 68  
e-post: ola.agevall@svi.vxu.se

## Postadress

Sociologisk Forskning  
Samhällsvetenskapliga institutionen  
Växjö universitet  
351 95 Växjö

## Annonser

Samtliga priser gäller då heloriginal lämnas.  
Halvsida i ett nummer 1000 kronor, fyra nummer 3000 kronor.  
Helsida i ett nummer 2000 kronor, fyra nummer 5000.

## Prenumerationer, lösnummer, adressändringar och reklamationer

Vi anlitar Uppdragsbyrån i Örebro för dessa uppgifter. För medlemmar i Sveriges Sociologförbund ingår tidskriften i medlemsavgiften.

För information om medlemskap se [www.sam.kau.se/sociologi](http://www.sam.kau.se/sociologi)

### Prenumerationspriser

Institutionsprenumeration	300 kr
Enskild prenumeration	200 kr

### Lösnummerpriser

Enkelnummer	75 kr
Dubbelnummer	125 kr

Priset inkluderar portot. Ingen faktureringsavgift tillkommer vid förskotts-betalning

### Postgiro:

67 06 67-5 Sociologisk Forskning

## Postadress prenumeration m.m

Sociologisk Forskning  
Uppdragsbyrån c/o Martin Lind  
Åkerbyvägen 22  
715 72 Stora Mellösa  
Telefon: 019-30 35 02, 019-30 34 92



**sociologisk forskning**

---

**nr 2/2001**

# innehåll

## ARTIKLAR

- Mobbning: en sociologisk diskussion  
AV BJÖRN ERIKSSON .....sid 8
- Gåvoekonomin i det moderna samhället  
AV GLENN SJÖSTRAND .....sid 44
- Samspill i paret: tilfredshet med livet for ektefeller på  
norske gårdsbruk  
AV KNUD KNUDSEN .....sid 67

## RECENSIONER

- Carita Bengs (2000) Looking good: A study of gendered body ideals.  
EVA PALMBLAD .....sid 91
- Tomas Berglund (2001) Attityder till arbete i Västeuropa och USA:  
Teoretiska perspektiv och analyser av data från sex länder  
AV CARL HULT .....sid 97
- Paul du Gay (2000) In praise of bureaucracy. Weber.  
Organization. Ethics.  
AV MATTIAS SMÅNGS .....sid 102
- Johan Edman (2001) Stadsplanering som professionellt  
verksamhetsfält. En studie av yrkesgrupper och deras arbete.  
AV LENNART G. SVENSSON .....sid 109

Bengt Larsson (2001) Bankkrisen, medierna och politiken: offentliga tolkningar och reaktioner på 90-talets bankkris. AV JAN EKECRANTZ . . . . .	sid 116
Zoran Slavnic (2000) Existens och temporalitet. Om det samtida flyktingskapets komplexitet. AV MARTIN PETERSON . . . . .	sid 123
Carsten Strøby Jensen red. (2001) Arbejdsgivere i Norden: En sociologisk analyse af arbejdsgiverorganisering i Norge, Sverige Finland og Danmark. AV HANS DAHLQVIST . . . . .	sid 130
<b>Inkommen litteratur . . . . .</b>	<b>sid 138</b>

# redaktionens förord

---

Från och med nummer 2/2001 är redaktionen för Sociologisk Forskning förlagd till samhällsvetenskapliga institutionen vid Växjö Universitet. Vi som tar över är Ola Agevall (redaktör), Nihad Bunar, Jessica Hansen, Ellinor Platzer och Dino Viscovi. Till redaktionsgruppen är ett vetenskapligt råd knutet, där Bengt Abrahamsson, Göran Jense, Ingrid Jönsson, Gunnar Olofsson och Mats Trondman ingår.

Instiftandet av ett konsultativt råd är en nyordning, och fler sådana kan bli aktuella framöver. Med tanke på den diskussion som initierats av Stefan Svallfors – och som säkert inte gått Sociologisk Forsknings läsekrets förbi – finns det all anledning att fundera över tidskriftens utformning och arbetsformer. Vilka beslut som än fattas av Svenska Sociologförbundet beträffande tidskriftens öde, så har Svallfors inlägg uppenbart haft en vitaliserande inverkan. Redaktionen ser det inte som sin uppgift att företräda en bestämd ståndpunkt i de frågor som rests under debattens gång; ändå är det naturligtvis omöjligt för en tillträdande redaktion att helt förbigå diskussionen med tystnad.

Är Sociologisk Forskning en tidskrift som blir läst? I så fall av vem? Och vilken publik är det vi vill nå ut till? Ett svar på den senare frågan vore att säga att Sociologisk Forskning har sin publik *intra muros et extra*, såväl inom vetenskaperna som i ett offentligt samtal. Det är en krävande ståndpunkt, men den har sin rimlighet. Det som produceras av svenska sociologer bör naturligtvis kunna vara relevant både för andra samhällsvetare och för den svenska samhällsdebatten. Just så tror jag att de flesta svenska sociologer uppfattar sitt kall.

Den argumentation som förts går ut på att Sociologisk Forskning har lyckats dåligt med att nå ut till en vetenskaplig publik, och att tidskriften därför bör byta inriktning och exklusivt inrikta sig på att vara en röst i samhällsdebatten. Det är ett tankvärt förslag. Om sociologin och sociologerna har svårt att få gehör i samhällsdebatten är det bekymmersamt, och alla vägar bör prövas för att komma till rätta med problemet. Den avgörande frågan är i sista hand huruvida detta bäst låter sig göras genom att tidskriften gör avkall på att vara vetenskaplig. Det är åtminstone inte självklart.

Även premisserna i argumentationen kan behöva undersökas – inte så mycket för att underminera slutsatserna som för att vidga diskussionen. För att över huvud taget kunna diskutera SF:s genomslag i det vetenskapliga samfundet måste någon indikator väljas. En sådan är Social Science Citation Index, ett ytterst användbart utvärderingsinstrument, vilket inte minst den bibliometriska forskningen visat. Det finns dock alltid en risk att utvärderingsinstrumenten får styra verksamheten, vilket är olyckligt. Den debatt som uppkommit om Sociologisk Forskning är ju viktig inte minst för att den reser frågor om målet för tidskriftens verksamhet, och om det är målen som är föremål för diskussion kan det finnas anledning att resa frågan hur vi ska se på de vetenskapliga publikerna som inte syns i utvärderingsinstrumentet. Hur ska vi se på värdet av att sociologisk forskning uppmärksammas i andra svenskspråkiga tidskrifter som är av intresse för sociologer? De jag har i åtanke är t.ex. Kvinnovetenskaplig tidskrift, Statsvetenskaplig tidskrift, Scandia, Social forskning, Häftnen för kritiska studier, Invandrare och minoriteter och Arkiv för studier i arbetarrörelsens historia – för att bara nämna några exempel. Hur ska vi se på värdet av att Sociologisk Forskning citeras i avhandlingar och andra monografier? Och hur ska vi se på värdet av att vår tidskrift är synlig i våra nordiska grannländers sociologiska tidskrifter? Vare sig Dansk sociologi eller Sociologisk tidsskrift är t.ex. upptagna i SSCI.

Det är tänkbart att Sociologisk Forskning rönt lika lite uppmärksamhet i dessa tidskrifter som i dem som syns i Social Science Citation Index. Jag har inga siffror på det. I en diskussion om Sociologisk Forsknings inriktning är det ändå viktigt att ta ställning till om inte även dessa skrifter, och deras respektive läsekrets, är målgrupp för Sociologisk Forskning. Gör man bedömningen att monografier, tidskrifter i närliggande ämnen och sociologitidskrifter i de nordiska länderna är en viktig publik, så är det i den riktningen man bör göra insatser. Valet står då inte bara mellan alternativen att göra om Sociologisk Forskning till ett debattforum och att stärka dess ställning i (i huvudsak) engelskspråkiga tidskrifter. Det finns även andra alternativ. Redaktionen ser det som sagt inte som sin uppgift att ta ställning i debatten. Att peka på eventuella ytterligare möjligheter har emellertid ett värde i sig. Kanske kan man också argumentera för att sociologins och sociologernas röster kan få bättre gehör om påverkan tar vägen över en bildningsoffentlighet?

Hur det än må vara med den saken har övervägandena ovan haft betydelse för

hur redaktionen tänker sig sin redaktionella policy. Vi är programmatiskt positiva till bidrag från våra nordiska grannländer och från angränsande discipliner såvitt bidragen har sociologisk relevans, och vill verka för att Sociologisk Forskning blir synlig i deras respektive organ. Redaktionen vill vidare hålla kvar ambitionen att producera en tidskrift som är relevant såväl för den sociologiska forskningen som för samhällsdebatten. Detta vårt första nummer anger åtminstone en riktning i det hänseendet. Björn Erikssons artikel "Mobbing: en sociologisk diskussion" är ett exempel på hur ett socialt problem kan transformeras till ett sociologiskt; och inte minst är den ett exempel på att en sociologisk analys kan lämna ett bidrag till den sociologiska forskningen utan att för den skull förlora i samhällsrelevans. Glenn Sjöstrands artikel – om "Gåvoekonomin i det moderna samhället" – tar upp logiken i en institution som genomtränger vår vardag, som är underkastad en egen logik och som har betydande konsekvenser för dem som är underställda logiken. Även Knud Knudsens bidrag, i artikeln "Samspill i paret: tilfredshet med livet for ektefeller på norske gårdsbruk", är sociologi med implikationer för den sociologiska forskningen lika väl som för mer praktiska överväganden.

Redaktionen kräver naturligtvis inte att alla bidrag till tidskriften ska uppvisa denna dubbla aspekt – det vore att odla en skadlig monokultur. Vår ambition är istället att bereda plats för en mångfald ansatser, att tillhandahålla ett forum för alla välargumenterade sociologiska analyser av vår samtid och historia. Detta är vår inbjudan till författare och recensenter att medverka i vad som ser ut att bli en mycket spännande tidskrift.

*Växjö i augusti 2001*

*Ola Agevall för SF:s redaktion*



# **Sociologförbundets årsmöteskonferens 8–9 februari 2002 i Karlstad**

Tema:  
SOCIOLOGERNA I SALONGEN

**[www. sam.kau.se/sociologi/salongen](http://www.sam.kau.se/sociologi/salongen)**

# Mobbning: en sociologisk diskussion

AV BJÖRN ERIKSSON

## Del 1: Förutsättningar

Nedanstående diskussion måste förstås på rätt sätt.<sup>1</sup> Det är inte någon helt resultatbaserad framställning av mobbningsproblematiken som här lyfts fram, inte heller någon representativ framställning av hittillsvarande mobbningsforskning. Det jag i stället försöker göra är att etablera en sociologisk tankelinje utifrån vilken mer riktade empiriska insatser kan göras.<sup>2</sup> Denna linje får dessutom i denna uppsats endast en skissartad utformning. Diskussionen har en specifik bakgrund. Jag uppfattar nämligen det övergripande *forsknings*problemet kring mobbning som en brist på frågor. Min uppfattning är att det finns för få frågetecken och för många utropstecken i mobbningsforskningen. Nedanstående tankelinje är avsedd att, i all blygsamhet, vara inledningen till en bot på detta.

## Inledning

Mobbning är ett vanligt fenomen. De flesta har från sin skoltid och från andra sammanhang direkt eller indirekt erfarenhet av fenomenet. Trots genomgripande samhällsförändringar och en stark medvetenhet om dess förekomst och konsekvenser kvarstår mobbning som ett bifenomen i många sociala sammanhang. I en rapport från Skolverket<sup>3</sup> uppges att 2 procent av eleverna i grundskolan mobbas. Det motsvarar ungefär en elev i varannan klass. Från andra sammanhang har man betydligt högre siffror. Det är dessutom ett fenomen som börjat få rättslig betydelse i samhället. En första rättegång, gentemot Grums skolförvaltning,

---

*Björn Eriksson är professor i sociologi vid Örebro Universitet. Hans senast publicerade bok är Praktiker, värden, vägval: två diskussioner kring sociologins och socialvetenskapens metodologiska praktiker (1997). I sin senare forskning intresserar han sig för socialitetens former.*

är på väg till Högsta Domstolen och fler förvaltningar står förmodligen på tur vid fällande dom. Mobbning är heller inte avgränsat till skolan. I en diskussion kring mobbning i arbetslivet beräknar Heinz Leymann att antalet vuxenmobbad är ca 150.000 eller ca 4 procent av de förvärvsarbetande.<sup>4</sup>

Som socialt fenomen är mobbning således vanligt. Som vetenskapligt undersökningsområde däremot är mobbning ett starkt förbisett fenomen. Forskning har bedrivits i relativt liten utsträckning och präglas av *stora svagheter*, något som i sin tur fört med sig stora kunskapsluckor.<sup>5</sup> Den hittillsvarande litteraturen kring mobbning är i all huvudsak åtgärdsinriktad och lätt moraliserande.

Det är svårt att komma förbi det förhållandet att kunskapssituationen kring mobbning är egendomlig. Hur får man ihop följande fem fakta?:

- Mobbning bedrivs kontinuerligt och på många arenor enligt redovisningar i press, litteratur och undersökningar.
- Mobbning har mycket stora konsekvenser för den som blir utsatt för den.
- Alla är emot mobbning, inte ens mobbarna erkänner att det är det de sysslar med.
- Mobbning är ett återkommande tema i alla medier.
- Så varför bedrivs det så relativt lite vetenskaplig forskning kring mobbning.

En sådan kombination medför att kunskapssituationen blir diffus. Det vill säga, det finns förmodligen en massa saker man tror om mobbning, det finns betydligt färre saker man distinkt, med belägg och i synnerhet på basis av argumentation, kan hävda kring den. Den mest markanta bristen i sammanhanget, ur vetenskaplig synpunkt, är dock bristen på frågor.

En speciell aspekt härvidlag är varför ett ämne som sociologin inte intresserat sig för mobbningsproblematiken. Den forskning som bedrivits har utförts inom pedagogik, socialt arbete och psykologi, medan sociologin, som borde ha de bästa förutsättningarna, inte alls ägnat sig åt den. Fördelarna ur sociologins synpunkt är ju påfallande.

- Det rör sig om ett i varje fall förhållandevis avgränsat och tydligt problemområde.
- Sociologin har rimligtvis inga besvär med den begreppsliga instrumenteringen. Tvärtom vore mobbningsproblematiken ett utmärkt testfall på ämnets handling-

steoretiska inriktningar.

- Ämnet har en lång tradition av att stå på de svagas sida vilket borde vara uppfordrande i ett sådant fall. Det blir därmed svårt att värja sig för tanken att ämnet inte intresserar sig för sådana grupper som inte är statistiskt eller teoretiskt avgränsbara.
- Dessutom finns kring mobbning en aspekt som man ganska sällan träffar på i samhällsvetenskapen: fenomenet är gåtfullt. Alla tar avstånd från det, det förs intensiva kampanjer mot det och likväl fortsätter det. Dessutom uttrycker det, som vi ska se nedan, en paradox. Det borde vara intellektuellt stimulerande att angripa det.

Avsikten med föreliggande diskussion är att på basis av en genomgång av den bedrivna forskningen generera problemställningar och med dessa som grund föreslå en ny och annorlunda satsning på mobbningsforskning.

Nu kan man ju som sociolog gå tillväga på i varje fall två mycket olika sätt inför detta problem. Ett sätt är att göra en kognitiv analys av de begreppsliga fenomenet, dess uppkomst och mottagelse. Det vill säga en analys av vad man kunde kalla mobbningsdiskursen. En sådan är dock i mitt tycke mindre intressant än en diskussion som tar fasta på de interaktiva processerna. Givet mobbning, vilket är en självklarhet utifrån det senare perspektivet men inte utifrån det första, är det en intressant uppgift att med sociologins verktyg försöka ge en förklaring av vad som händer.

### **Terminologisk avgränsning**

Termen mobbning hör till vardagsspråket och står ofta för något ganska diffust. Att den har att göra med trakasserier och eventuellt förföljelse är klart men mer exakt vad som ska räknas in under termen och vad som inte hör dit är mycket oklart. På sätt som är vanligt i vardagsspråk tenderar också vissa grupper, exempelvis barn och ungdomar, att expandera begreppet långt utöver även dess vardagsanvändning.

Till detta ska också läggas det problemet att termen saknar egentlig motsvarighet utanför Skandinavien. Som Björk konstaterar<sup>6</sup> är mobbningsbegreppet mycket skandinaviskt, det finns inte med samma innebörd inom andra språkområden. Liknande begrepp finns men inget som tar fasta på den speciella innebörd som mobbningsbegreppet har. *Bullying* står för översitteri i allmänhet och

förmedlar inte den innebörd av utsträckt tid som mobbningen innefattar, *victimization* berör snarast syndabocksgörande, och kan finnas med som en rationalisering i mobbning men behöver förvisso inte göra det och *harassment* saknar en stor del av innebörden asymmetri.

För att kunna föra en analytisk diskussion kring fenomenet måste man alltså göra vissa distinkta bestämningar av termen, annars kan man inte avgränsa föremålet för analysen. Det betyder emellertid också att man därmed i viss mån avlägsnar sig från det vanliga språkbruket, med vissa svårförståeligheter som följd. Jag kommer så småningom att ta upp en rad förslag till definitioner som finns i litteraturen, men av presentationsskäl vill jag redan här ta fram en arbetsdefinition på mobbning som en närmeavgränsning av fenomenet.

- Mobbning är en obestämt varaktig trakasserirelation där huvudparten av alla egenskaper är asymmetriskt fördelade .

Vi använder här termen 'trakasseri' som en sorts neutral term för alla sorters påhopp på andra. Det betyder att i det här sammanhanget görs ingen skillnad mellan fysiskt våld och psykiska tråkningar av olika slag.

Det första att beakta är annars att det rör sig om en relation och att en sådan föreligger mellan olika parter. Jag återkommer till frågan om båda parter i relationen är individer, eller om någon eller båda består av kollektiv. Jag återkommer också till formuleringen "obestämt varaktiga" i avsnittet "Ett försök till egenskapsbestämning...".

Den avgörande punkten i definitionen har emellertid att göra med relationens asymmetriska egenskaper och här kan man omedelbart peka ut vissa asymmetrier.

- Man finner asymmetrier i fördelningen mellan *vilka* som *trakasserar* och vilka som *trakasseras*. För att vara mobbning kan det inte vara fråga om ett växelspel mellan dessa positioner, utan den som trakasseras trakasserar aldrig eller i varje fall i betydligt mindre utsträckning.
- Relationen är också asymmetrisk i fråga om vilka *resurser* parterna förfogar över i själva trakasserisituationen. Den trakasserande parten har alltid ett övertag gentemot den trakasserade. Den kan gälla sådana saker som socialt stöd, teknisk skicklighet, självförtroende et c..
- Relationen är också asymmetrisk vad gäller dess *utfall*. I en mobbningsrelation

är det alltid den trakasserande parten som vinner.

Det som tydligt framstår med denna definition är att den är ytlig i en viss mening. Det vill säga definitionen tar fasta på saker som kan konstateras genom ett i tid utsträckt iakttagande av relationen i fråga. Det den inte åstadkommer är däremot att ge relationen en innebörd, en sociologisk mening. Den besvarar inte frågan vad det är för sorts socialt fenomen man står inför då man studerar mobbning. Den frågan är på sikt avgörande viktig att besvara trots att den inte ens rests av de flesta mobbningsforskare.<sup>7</sup>

Låt mig avsluta denna avdelning med en sociologisk undran kring mobbning. På i varje fall tre sätt är ju mobbning mycket likt det man brukar tala om som en social institution.

- Det är ett vanligt, ett frekvent fenomen. Om två procent av skoleleverna och fyra procent av arbetskraften råkar ut för något så påfallande måste man kalla det frekvent.
- Det är ett återkommande fenomen i flera bemärkelser. Dels naturligtvis så att det upprepas kring varje mobbad person. Dels också så att om man löser en mobbningsrelation så hindrar inte detta uppkomsten av flera andra.
- Det är ett spritt fenomen utifrån en rad variabler. Enbart på basis av de fakta som finns kan man konstatera att mobbning är *geografiskt* spritt – förekomsten är inte lokaliserad till storstäder eller glesbygd, norr eller söder. Den är också *klassmässigt* spridd. Mobbning är inte ett uteslutande under- eller överklassfenomen. Den är spridd *åldersmässigt* vilket markeras av dess förekomst såväl i skolan som i arbetslivet. Och den är till sist *könsmässigt* spridd. Mobbning bedrivs möjligen lite olika mellan män och kvinnor men inget kön är främmande för den. Jag funderade ovan kring varför sociologer inte har engagerat sig i mobbningsforskning och konstaterandet om dess spridning tycker jag vore ett ytterligare skäl för något sådant. Ett socialt fenomen som *inte* varierar eller varierar endast svagt med sociologins grundläggande bakgrundsvariabler ålder, kön och klass är intressant.

På två punkter går emellertid mobbning emot föreställningen om en social institution.

- En institution har i regel en sorts inbyggd legitimering för de handlingar den utlöser, något mobbning definitivt saknar.<sup>8</sup> Det vill säga merparten institutionellt

handlande legitimeras genom att man betraktar handlandet som rätt och riktigt eller naturligt och normalt, medan brott mot detta handlande på motsvarande sätt blir orätt, oriktigt, onormalt eller rentav onaturligt. Det kravet passar inte omedelbart lätt till mobbning.

- En institution tänkes också vara en sorts kontinuitetsbevarande och samtidigt energibesparande lösning på något problem, något som är påtagligt svårt att applicera på mobbning. Vad skulle det vara för problem och i vilken mening är mobbning en lösning?<sup>9</sup>

Det går således inte att utan vidare beteckna mobbning som institutionellt handlande. Man måste emellertid vara öppen för att aspekter av fenomenet likväl kan vara det. Detta är en fråga jag återkommer till i slutet av diskussionen.

### **Mobbningens orsaker, enligt hittillsvarande forskning**

En aspekt av frågan vad för sorts fenomen mobbning är består av delfrågan Varför sker mobbning? I den hittillsvarande mobbningsforskningen finns två huvudlinjer till svar, en personcentrerad och en makt- eller interaktionscentrerad.

Den tydligaste personcentrerade ansatsen finns hos Dan Olweus. Olweus har bedrivit forskning kring barnmobbning sedan början av 70-talet och de förklaringsansatser han kom fram till då liksom senare är likartade även om språkbruket har svängt från en starkt moralistisk terminologi till en något mer neutral sådan. I Olweus 1973 beskrivs mobbning som en relation mellan "översittare" och "hackkyckling".<sup>10</sup> Översittaren är "en pojke som ganska ofta förtrycker och plågar någon annan eller andra, pojkar eller flickor, fysiskt eller psykiskt". Hackkycklingen var då på motsvarande sätt "en pojke, som under ganska lång tid har blivit utsatt för andras aggression, det vill säga att pojkar eller eventuellt flickor från den egna klassen eller kanske från andra klasser bråkar eller slåss med eller retar och hånar honom". I Olweus 1986 byts terminologin ut mot de något mer neutrala termerna "plågare" och "offer".<sup>11</sup> Orsaken till mobbning är alltså ett aggressivt personlighetsmönster och de faktorer som genererar ett sådant. Olweus urskiljer fyra sådana faktorer: en negativ känslomässig relation till föräldrarna i tidiga utvecklingsår; ett tillåtande förhållningssätt från föräldrarna gentemot aggressivt beteende; fysisk bestraffning; och till slut ett "hett" temperament. Orsaken till mobbning enligt Olweus synsätt är alltså *den samtidiga förekomsten av två komplementära personligheter*.

Det andra synsättet finns bäst framställt hos Gunilla Björk.<sup>12</sup> För Björk är

mobbing ett spel om makt, ett synsätt utgående från Michel Croziers arbeten.<sup>13</sup> I all social interaktion finns en fördelning av makt och inflytande. I rutiniserade och reglerade sammanhang är denna fördelning fast, accepterad och oproblematisk – tills någon ifrågasätter den naturligtvis. Rutiner och regler stadfäster en viss fördelning, vilket innebär att det inte finns något att spela om, det ligger ingen maktvinst och väntar på någon spelare. Så snart rutinerna emellertid luckras upp av någon anledning uppstår ett orutiniserat område, ett område inom vilket det råder maktmässig osäkerhet. Det betyder att den som kan reglera detta område också kan tillvälla sig den makt som området har. Osäkerhet är detsamma som spel. Utnyttjandet av osäkerhet är vad alla spel går ut på och vinnare är den som behärskar spelets medel, den som har de resurser som krävs i det speciella spelet. Mobbing är just ett sådant spel kring osäkerheten i en viss situation. Den som behärskar maktspelet tar hem det, och den som inte har de förmågorna förlorar. För Björk är alltså mobbing något som sker därför att det uppstår *interaktionistiska osäkerheter*, maktmässiga lakuner så att säga, och vilket är viktigt att tillägga därför att det finns *spelare med olika skicklighet*.

Det man naturligtvis med fog kan fråga sig är huruvida Olweus "hackkyckling" och "översittare" motsvaras av Björks "spelare". Hackkycklingen och den dålige spelaren har förmodligen mycket gemensamt, men det är inte lika självklart ifråga om den gode spelaren och översittaren. Översittarens främsta egenskaper enligt Olweus är aggressivitet och fysisk styrka, något som inte känns tillräckligt för en god spelare, även om dessa egenskaper förmodligen är goda hjälpmedel. En god spelare måste vara såväl strateg som taktiker, vilket närvaron av aggressivitet och fysisk styrka inte ger några garantier för.

### **Mobbingens arenor**

Björks analys är den teoretiskt mest avancerade och likväl är det svårt att nöja sig med den. Såväl Björk som Olweus diskuterar skolmobbing och det är naturligtvis ofrånkomligt att skolan innefattar en rad interaktionistiska osäkerheter, maktmässiga lakuner mellan elever. Men skolan är ju förvisso inte det enda område som präglas av sådana osäkerheter. Det är ju snarare så att osäkerheterna inom skolan är ganska små i jämförelse med osäkerheten på andra livsområden. I bostadsområden, i lekparken, på sta'n, på bio, på bibliotek, på turistresor et c. är ju osäkerheten betydligt större, i vissa fall närmast total. De är emellertid inga livsområden där man brukar tala om mobbing, varför Björks bestäm-



ning av villkor för mobbning knappast är tillräckliga. Något mer måste tillkomma.

Samma resonemang kan man föra kring Olweus' förklaring. Om det är så att mobbning uppstår på grund av den samtidiga närvaron av komplementära personligheter, är det ju samtidigt knappast så att skolan är det enda ställe där sådana möten äger rum. Det går naturligtvis inte att förbigå det faktum att sådana olika personligheter finns, men de finns förvisso inte bara i skolan utan överallt, men dessa överallt hör man inte talas om i mobbningshänseende. Jämför exempelvis skolan med universitetet. Vad jag vet har inga mobbningsundersökningar gjorts på universitetet, men jag har å andra sidan heller aldrig hört talas om mobbning inom dess ram, i varje fall inte vad studenterna anbelangar. Likväl måste ju dessa komplementära personligheter finnas i snart sagt varje studiegrupp på universitetet, så varför sker ingen mobbning där?

Olweus skulle förmodligen svara att det berodde på att studenterna på universitetet är äldre än eleverna i grundskolan. Hans data indikerar att mobbning minskar med ålder, att det är mindre i gymnasiet än i grundskolan. Dessa resultat svär dock helt mot den empiri som finns hos Heinz Leymann som framförallt diskuterar mobbning i arbetslivet.<sup>14</sup> Där är det vuxna människor det handlar om, inte barn och inte ungdomar, och likväl finns en stor empiri som visar att mobbning sker även där. Så det är någonting annat som spelar roll här, som betingar förekomst av mobbning. Olweus' och Björks resultat kan inte förbigås, de är förmodligen villkor som måste gälla men det är samtidigt lika uppenbart att de inte är tillräckliga villkor.<sup>15</sup>

Här framstår mycket tydligt det problematiska i mobbningsforskningens snävt. De enda två områden i samhället man studerat – i varje fall i Sverige – är skolan och arbetslivet. Det är rätt motsägelsefullt eftersom de två förklaringsansatserna ovan på inget sätt i sig är begränsade till dessa. De två komplementära personligheterna träffar man på var som helst och interaktionistisk osäkerhet finns också överallt. Ingenting i de två förklaringarna hänvisar just till skolan varför koncentrationen på den ur analytisk synpunkt är ganska godtycklig.

Jag kommer nedan att beteckna skolan och arbetslivet som *arenor för interaktion*, och den första efterlysning man kan göra för en mobbningsforskning är att undersöka fler arenor. Mobbningsforskningen måste vidgas om man ska kunna få grepp om fenomenet. Som det nu är, med två arenor, är risken för systematiska felslut överväldigande stor. Mobbningsforskningen behöver titta på rader av

andra arenor: ålderdomshem, sjukhusavdelningar, idrottsföreningar, turistresor, fängelser et c. för att få fram vilka ytterligare villkor som krävs för att mobbning ska uppstå. Nu kan vi bara gissa. Men låt oss då försöka gissa något utifrån de två arenor vi har tillgång till. Vad utmärker skolan och arbetslivet som arenor för de involverade? Åtminstone fyra ganska framträdande egenskaper är gemensamma.

- En första egenskap hos dessa arenor är att *aktörerna inte kan eller har begränsade möjligheter att välja sina samaktörer*. I skolan placeras man in i sina klasser på basis av administrativa uppgifter, var man bor, när man är född, et c.. I arbetslivet kommer man till en arbetsplats som redan har en viss uppsättning aktörer med vilka man helt enkelt får försöka dra jämnt så gott det går.

- En andra egenskap är att man kommer att vistas med dessa samaktörer antingen under *lång tid* eller under en *obestämd tid*. I skolan går vi länge. Vi kan visserligen räkna ut vilket år den tar slut för oss men för merparten av alla elever är detta mycket långt fram i deras liv. I arbetslivet vet vi sällan hur länge vi kommer att vistas på samma arbetsplats. Vi kan byta arbete eller vi kan förflyttas av arbetsgivaren men det är i ett nuläge för det mesta obekant. I båda fallen är framtiden dunkel.

- En tredje egenskap är att aktörerna *inte kan lämna arenan utan stora kostnader*. Att byta klass eller skola är ingenting man gör utan vidare, att lämna skolan helt är i princip omöjligt, att skolka drar med sig stora konsekvenser. Detsamma gäller för arbetslivet i de flesta fall. Man kan naturligtvis gå till ett nytt arbete, men då ska man ha tag på det arbetet. Dessutom ska arbetet ha lika bra lön, vara lika enkelt att nå o.s.v.. Det finns alltid en rad kostnader att ta hänsyn till.

Detta är alltså egenskaper som kännetecknar skola och arbete. Vilka fler arenor kännetecknas av denna kombination? Några är ganska självklara. Fängelset sitter man i under lång tid – jag tror det är rimligt att säga att all fängelsestid är lång – man väljer inte vilka man hamnar tillsammans med och man kan definitivt inte lämna fängelset utan höga kostnader. Den klassiska kasernen är en annan sådan arena, med samma egenskaper. Men hur är det med fartygsbesättningar? Man kan inte lämna en sådan arena utan stora kostnader och man kan inte välja vilka man ska samagera med, men är tiden tillräckligt lång för dagens besättningar?

De gamla valfångstfartygen, som tecknas i Melvilles *Moby Dick*, brukade återkomma till Nantucket efter tre, fyra år till sjöss, medan turerna i dagens sjöfart ens i längsta fall inte blir längre än tre månader. Hur var det med de nya protestantiska samhällena som bildades på den amerikanska prärien under 1800-talet? De hade alla tre egenskaper i rikligt mått. Likväl har man i de två senare fallen ingen känsla av att mobbning var något framträdande. Det kan naturligtvis vara fel, men låt mig anta att det förhåller sig på det sättet. Vad skulle det kunna vara för en egenskap som skiljer en skola eller en arbetsplats från valfångstfartyget och präriesamhället? En skillnad är påtaglig. I de två senare fallen är varje medlem viktig för gruppens överlevnad och fortsättning. I synnerhet i skolan, men också på många arbetsplatser finns i stället en godtycklighet kring varje enskilds närvaro.

- *En fjärde egenskap är alltså att aktörernas närvaro och antal är godtyckliga.* En skolklass kan lika gärna bestå av en till eller en mindre, det spelar ingen roll. Och än viktigare kanske. Det spelar ingen roll vem denne aktör är.

Denna sista egenskap skiljer olika sociala system åt på ett ganska påfallande sätt. I vissa system är aktörernas antal aldrig godtyckligt medan andra system accepterar godtycklighet på den punkten. Familjen är naturligtvis det självklara exemplet på system där antalet familjeaktörer aldrig är godtyckligt, vänskapsgrupper är ett annat även om dessa i många fall kan vara öppnare. I professionella system och organisationer är i stället receptiviteten maximal. Några kan tillkomma och några kan falla ifrån utan att det påverkar systemet det minsta.

Och om man varierar egenskaperna lite grann. Är det mindre mobbning i gymnasier och friskolor eftersom eleverna där har andra möjligheter att dra sig ur till något annat? Är det det som gör att det inte finns någon mobbning på universitetet, om det nu är så att det inte gör det? Är det mindre mobbning i arbetsbranscher med hög personalomsättning, MacDonalds exempelvis? Har mobbningen minskat i svenska kaserner, med modererade disciplin- och närvaroregler? Et c.

Jag vill påstå att denna ansats ger en ny typ av frågor till mobbningsforskningen som det finns all anledning att ta på allvar.

### **Karakteristiken av mobbning**

Det kan nu vara dags att se på några av de definitioner som använts i den givna

litteraturen för att avgränsa mobbning. De flesta, som nedanstående, är mycket konkreta, av påtaglig ad hoc karaktär.

- Det är mobbning när en eller flera individer upprepade gånger och över tid blir utsatta för negativa handlingar från en eller flera individer /som kännetecknas av ett distinkt styrkeövertag över den mobbade/.<sup>16</sup>
- Med mobbning avser jag medvetna, icke-legitima fysiska eller psykiska angrepp och/eller uteslutningar ur gemenskapen som riktas mot en enskild individ i underläge av en grupp vars medlemmar förstärker varandras beteende i interaktion.<sup>17</sup>
- En person är utsatt för mobbning om han eller hon utsätts för en eller flera operativt beskrivna oetiska handlingar minst en gång i veckan under minst ett halvt år.<sup>18</sup>

Det finns flera gemensamma nämnare i de olika definitionerna. Framförallt gemensamt är att mobbning innebär en *fysisk, psykisk, fientlig eller negativ handling* mot någon annan person. Såväl Olweus som Leymann lyfter fram att *handlingarna skall utföras över tid* vilket inte Pikas nämner. Pikas menar i sin definition att mobbning är ett grupp-beteende. De båda andra forskarna hävdar att mobbning kan utföras såväl av individer som av grupper. Pikas presenterar även konsekvenserna av mobbningen i sin definition, det vill säga *uteslutning ur en gemenskap*. Han hävdar också att den utsatta är i underläge. Det är dock oklart om underläget är en konsekvens av mobbningen eller om individen av någon anledning redan innan händelsen varit i *underläge*. Pikas säger också något om gruppen som mobbar i sin definition – att *de förstärker varandras beteende i interaktion*.

Utmärkande för alla tre är att de är mycket konkreta. Det finns visserligen några tolkningsmoment hos dem men de är inte insatta i någon teoretisk kontext. Deras uppgift är att i praktiska sammanhang identifiera mobbning till skillnad från andra former av våld eller förtryck, inte att sätta in mobbning i ett sammanhang som ger teoretisk förståelse av fenomenet. Definitionerna är närmast vad man brukar kalla operationella.

Hos Gunilla Björk finner man en mycket mer teoretisk ansats och den enklaste sammanfattningen av hennes betydligt mer komplexa diskussion är att citera henne själv.

Fast utrymme finns för andra förklaringar kan man för det första helt klart säga att mobbning utgörs av upprepade inkompetensförklaringar gällande de spel, games of power, som pågår under ytan. Materialet visar dessutom hur viktigt deltagandet i dessa maktspel är för en framtida integrering, d.v.s att räknas. Ett svar på vad som gör att mobbningen hålls vid liv, tycks därför vara att den flytande ordning som råder i klassrummet beträffande vilka som räknas eller ej, ständigt verkar vara i behov av bekräftelse. Spelen...tycks vara en utmärkt form för detta slags bekräftelse och skolan det slags organiserat samarbete som spelen i sin tur kräver. Svaret på frågan om vad som gör att mobbningen ser ut att fylla en funktion och trots motåtgärder från skolans sida ändå fortsätter tycks alltså vara att spelen kräver det slags instrument som mobbning utgör ett exempel på. Och skolan å sin sida, som ett exempel på s.k. konkreta handlingsystem kräver spelen för sin fortsatta existens. En slutsats är därför att mobbning uppstår i konkreta handlingsystem vars utmärkande drag är spelen.<sup>19</sup>

Gunilla Björks förslag till lösning på mobbningsproblemet är naturligtvis mycket elegant, teoretiskt utan jämförelse med de andra försöken. Hon lyckas ju, i varje fall till synes, hitta en förklaring till det som väl är det mest socialt irriterande med mobbning, *omöjligheten att få bort den*. Detta är dock, vill jag påpeka, inte bara ett mycket konkret socialt problem, det är också ett mycket påtagligt teoretiskt problem och jag vill dröja med några ord här för att understryka just detta.

Det är få fenomen i samhället kring vilka så mycket information har spridits som kring mobbning. Det är förmodligen riskfritt att säga att inga skolbarn, inga föräldrar till skolbarn, inga lärare eller annan skolpersonal har hamnat vid sidan av denna kampanj. Och det räcker inte med det. Olika kampanjer avlöser ständigt varandra, mobbning diskuteras på alla nivåer och i alla former. Ur en aspekt har dessa kampanjer lyckats komplett, nämligen på det verbala planet. Ingen erkänner att ens handlingar är mobbning, de kan vara vad som helst annat, men inte mobbning. Mobbning har definitivt illegitimerats i den svenska skolan och i det svenska samhället. Likväl, är i varje fall vårt intryck, har just ingenting hänt i fråga om dess förekomst. Och detta är naturligtvis inte bara ett socialt problem utan mycket påtagligt ett teoretiskt. Vad är det hos fenomenet som gör att det så oanfäktat kan motstå alla kampanjer? En förklaring av mobbning måste faktiskt också kunna förklara detta.

På detta har Gunilla Björk ett svar och det är inte dåligt och kan i varje fall vara utgångspunkt för en fortsatt diskussion: sociala osäkerheter, utrymmen för spel uppstår alltid och måste lösas. Formuleringen antyder emellertid att jag inte

helt och håller ”köper”, som det heter, hennes lösning.

Hon skriver i det långa citatet ovan att ”den flytande ordning som råder i klassrummet beträffande vilka som räknas eller ej, */verkar ständigt/ vara i behov av bekräftelse.*” Det är en egendomlig ståndpunkt inom hennes eget valda teoretiska perspektiv och dessutom med oklara konsekvenser. Spelandet kring osäkerheter syftar ju till att fördela makt, spelandet är en teknik för att åstadkomma just detta. Det är i osäkra situationer som detta är möjligt, men när en person har vunnit spelet är situationen i princip säkrad, den är inte längre osäker, och kan inte generera mer makt. Situationen är stabil tills maktinnehavaren utmanas om den. Vad Björks påstående implicerar är ju att, för det första, det är maktinnehavaren som ständigt sätter makten på spel, vilket inte känns rimligt. Och för det andra att denna makt inte är beständig, att den så att säga inte kan sparas, utan att interaktionssituationen snabbt och av sig självt återgår till en osäker situation, obekant hur, kring vilken ett nytt spelande behövs. Tekniken att *skaffa* sig makt skulle således inte motsvaras av en teknik att *behålla* makten. Här går det inte att hålla med henne. Om en maktsituation är säkrad kan den helt enkelt inte bara falla sönder. Något måste i så fall tillkomma för att förändra situationen, det är inte rimligt att bekräfta en redan säkrad situation gång på gång.

Man kan närma sig den här förutsättningen också utifrån en mer vardagsmässig vinkel och den blir lika orimlig då. Vad är det för osäkerhet som kan uppstå kring en person som gång på gång har förlorat i sociala spel, som i princip aldrig vinner, utan som ständigt får en inkompetensstämpel på sig. Det är helt enkelt inte möjligt att den personen kan ge upphov till osäkerhet. Det är inte längre spel det rör sig om. Förloraren är ju med all sannolikhet själv så till den grad osäker att vad han eller hon gör inte kan skapa den ringaste osäkerhet för andra.

Det här betyder inte att Björks analys faller helt och hållet, men en stor del av den gör det otvetydigt. Björk förklarar inte mobbning, det vill säga hon förklarar *inte* trakasseriernas upprepning. Det hon i stället gör, skulle jag vilja påstå, och det bättre än någon annan hittills, är att beskriva *initieringen* av en mobbningsrelation eller en sorts mobbningsteknik. Precis så här låter det helt rimligt och helt förståeligt att en mobbningsrelation skulle kunna börja. Problemet är att den inte kan fortsätta på den grunden. Precis så här kan man gå tillväga men det förklarar inte varför man gör det.

Som Björk ser det är mobbning ett inkompetensgörande av en person. Ett

sådant upprepat inkompetensgörande blir på sikt detsamma som ett uteslutningsförsök. Här kan vi erinra oss att detta är något som direkt påpekas av Pikas i hans definition av mobbning. Mobbning syftar i hans synsätt till uteslutning ur gruppen, inte till någon makttillägnelse från mobbarens sida. Det är också detta synsätt på mobbning som vi ständigt möter i de mobbades berättelser: ”Jag får inte vara med”. Man utesluts ur kamratgrupper i klassen, har ingen att vara med efter skolan, får gå ensam på rasten, det vill säga alla de kännetecken som finns på att man är utesluten och inte får vara med.

### **Ett försök till egenskapsbestämning av mobbning och andra trakasserier**

Denna avdelning kan ses som en parentes i diskussionen. Den kommer inte egentligen att föra analysen framåt. Avsikten är i stället att skärskåda begreppet mobbning och bestämma vad det ska innehålla och vad som ska ligga utanför. Problemet här är ju att det finns en rad sociala begrepp kring trakasserier och man kan inte utgå från att dessa olika trakasserier har samma grund, samma orsak, samma förlopp eller samma konsekvenser. Det är för mycket att säga att vi etablerar en sorts trakasseriernas typologi, men ett försök till översikt känns i varje fall behövligt.

Utgångspunkten är här densamma som tidigare. Vad är det för socialt fenomen man står inför då man betraktar mobbning? En sådan fråga implicerar att vi redan tagit ställning till en besvärlig analytisk fråga: kan man se det som allmänt kallas för mobbning som ett enhetligt socialt fenomen? Är det *ett* avgränsat socialt fenomen vi möter eller är det flera? Vårt svar, visserligen tentativt, är att det rör sig om ett och samma fenomen. Detta i påtaglig skillnad mot om man talar om våld. Det vill säga våld och trakasserier i allmänhet kan inte ses som enhetliga fenomen, utan som aspekter eller egenskaper som kan förekomma eller inte hos en rad olika sociala fenomen.

Det man omedelbart behöver för att kunna föra diskussionen är en neutral term, det vill säga en term som kan referera till all form av våldsutövning och som inte omedelbart utesluter vissa typer. Jag har för det ändamålet redan introducerat termen *trakasserier*. Det är svårt att säga om den är bättre eller sämre än någon annan term. Vi befinner oss ju inom ramen för vardagsspråket och i detta har termer olika innebörd för olika personer. I det här sammanhanget vill jag emellertid att termen ’trakasserier’ ska vara en övergripande term för all sorts våldsutövning. Jag är medveten om att man omedelbart kan finna undantag från ter-

men, det vill säga sammanhang där den är uppenbart olämplig att använda, men samma problem riskerar att uppstå vilken term vi än använder. Uppgiften här blir att försöka ta fram en uppsättning dimensioner som är relevanta och särskiljande för trakasserier av *olika* slag.

Den första särskiljande dimensionen mellan olika slags trakasserier gäller om våldet riktas mot *enskilda* specifika personer, singulart eller pluralt, eller om det riktas mot en *kategori* av personer. Våld och trakasserier mot distinkta andra är en annan sak än våld mot personer på grund av deras tillhörighet till en eller annan kategori. Det enskilda våldet har oftast att göra med någon form av personligt agg, positionell rivalitet eller mobbning. Den våldet brukas mot har på ett eller annat sätt kommit i vägen för den som utövar våldet. Våldet mot en kategori är inte personligt, det är mer principiellt. Det kan röra sig om våld mot fascister, kvinnor, invandrare, Hammarbyfans, homosexuella et c.. Det avgörande här är att våldet tas ut mot företrädare för kategorin, inte mot personer. Likväl måste detta kvalificeras. Opersonligheten hos det kategoriska våldet gäller företrädaren för kategorin, i så måtto att det ibland kan gälla vem som helst i kategorin. För den våldsutövande är våldet emellertid inte opersonligt. Man är ju personligt berörd. Samtidigt medger det kategoriska våldet undantag, vilket det fanns många exempel på i trettioalets Tyskland: Judarna var ett hot, men det gällde möjligen inte min granne eller grönsakshandlare eller skräddare. "Bästa jävla neger jag någonsin träffat".

Mobbning gäller trakasserier mot enskilda även om kategoriska trakasserier förmodligen kan vara en ingång till mobbandet.

Nästa dimension gäller om trakasserier är *varaktiga eller begränsade* i tid och eller rum. Kring den ena dikotomen här, "begränsade", kan det finns anledning att göra några kommentarer. En dikotomi av detta slag kan ju sorteras på flera olika sätt. Ett alternativ till ovanstående vore ju att tala om varaktiga respektive enstaka trakasserier. Nu låter vi i stället de enstaka gå in under kategorin begränsade, där de får samsas med en rad andra typer av trakasserier. Enstaka trakasserier är ju av typen kroggräl, hastigt uppflammande bråk som sedan försvinner. En kontrastering där sådana enstaka händelser ställs mot händelser som kan utgöra kedjor av trakasserier och som därmed äger rum under längre tid är dock ur vår synpunkt mindre intressant än en kontrastering som ställer varaktiga, i betydelsen tidsbestämda, gentemot sådana som är tidsbestämda även om de äger rum under längre tid.



Skälet att välja just denna sortering är självfallet att urskilja mobbning från andra former av trakasserier. Tydligheten kring mobbning underlättas av om man kan särskilja den formen av trakasserier från andra. En av de saker som är specifikt utmärkande för just mobbning är dess varaktighet – mobbningen tar inte slut av sig självt. I så måtto skiljer den sig från exempelvis en sådan sak som pennialism som också är varaktig men oftast är av tidsbegränsat slag. Pennialism är en typ av systemvåld där ett delsystem, till exempel de äldre på ett skolhem eller i en kasern pennialiserar de nytilkomna. I regel upphör emellertid dessa trakasserier så snart en ännu nyare grupp tillkommer. På motsvarande sätt övergår ofta den pennialiserade gruppen till att bli den pennialiserande.

Den tredje dimension jag vill peka på är huruvida trakasserier har *rituell* karaktär eller inte. RitueLLa trakasserier är vanliga inom till exempel pennialism, medan de inte spelar någon större roll inom mobbning. Inom pennialism har detta förmodligen att göra med att den pennialiserande aktören följer en bestämd hierarkisk ordning.

Kring den fjärde dimensionen måste vi föra en lite utförligare diskussion. Vad det gäller här är *motiven för våld*. Varför tillgriper man i olika sammanhang våld? Vad är våld uttryck för eller vad avser man att åstadkomma? Här måste en del initiala reduktioner göras innan man kan komma fram till en acceptabel dikotomi.

Låt mig börja med att undanröja en aspekt på våld och trakasserier, dess koppling till makt, både vad gäller våld för att behålla en given maktsituationen eller våld för att ändra en given maktsituation. Jag kommer inte att ta in någon specifik maktaspekt i diskussionen av det mycket enkla skälet att jag inte uppfattar våld som tänkbart utan några maktaspekter. Det vill säga man kan inte ställa upp en dikotomi av typen 'våld baserat på eller inriktat mot makt' i kontrast mot 'våld som inte är baserat på eller inriktat mot makt'. Den senare kategorin skulle nämligen i alla sammanhang vara tom. På grund av detta är makt ingen lämplig dimension att dikotomisera i det här sammanhanget.

Ytterligare en aspekt måste undanröjas för att komma fram till en hanterlig dikotomi. Ett sätt att se på våld vore ju att skilja mellan instrumentellt och emotionellt våld. Det instrumentella våldet vore då sådant våld som är inriktat på att uppnå något speciellt, i stil med Clausewitz karakteristik av kriget som politikens fortsättning. Det emotionella våldet vore då motsatsen, ett uttryck för ett känslomässigt tumult. Jag vill undvika denna distinktion eftersom det är så pass svårt

att fastställa om ett visst våld är av det ena eller det andra slaget. Dessa två aspekter på våld har nämligen en mycket stor förmåga att gömma sig bakom varandra. Ett instrumentellt våld kan bli mer effektivt om det maskeras som ett emotionellt, som när man hatar sin rival, och på motsvarande sätt kan ett emotionellt våld legitimeras om det maskeras som instrumentellt, som hos den sadistiske uppfostraren. För att undvika denna svårighet kommer jag helt enkelt att betrakta allt våld som instrumentellt, det vill säga våld används för att åstadkomma något.

Givet detta kan man fråga sig vilka instrumentella motiv man kan förknippa med våld. Vad är det man vill åstadkomma med den man trakasserar? Såvitt jag kan se finns det tre olika motiv att beakta.<sup>20</sup> Man kan för det första tillgripa våld för att få bort någon eller något ur ett visst sammanhang, något man kan kalla *uteslutning*. Man kan för det andra *straffa* någon eller några för något de *redan* har gjort. Beteckningen straff är naturligtvis snävare än vad jag riktigt avser, nämligen våld som svar på något någon redan har gjort. Hämd är naturligtvis en mycket påtaglig underavdelning till detta. Att använda straff som beteckning avser heller inte att den som gjorde något var medveten om att det gjorda var straffbelagt som i vissa former av hedersbrott. Här är det naturligtvis lika möjligt att den som utför våldet helt enkelt legitimerar det som straff. Den tredje typen är straffets omvändning, det man vidtar *innan* någon har gjort eller får göra något nämligen ett *test*. Ett specialfall av testen är självfallet kampen. Vad gäller mobbning är det min uppfattning att detta fenomen huvudsakligen är inriktat på uteslutning, men som vi ska se mot slutet av diskussionen är det hela mer komplicerat än så.

En egenskap hos trakasserier har jag redan varit inne på ovan, nämligen huruvida de är *symmetriska* eller *asymmetriska*. Är trakasserier ömsesidiga eller inte?

Den sista dimensionen gäller relationsmönstret vid trakasserier och här får man också lov att acceptera en trikotomi. Våldet kan ske mellan *likar*, det kan vara hierarkiskt *uppifrån och ned* och hierarkiskt *nedifrån och upp*. Det är min uppfattning att mobbning är vanligast mellan likar men att hierarkisk mobbning också är möjlig under vissa förutsättningar. Det avgörande härvidlag för att beteckna något som mobbning är om de asymmetriska relationerna föreligger.

På basis av dessa egenskaper kan man nu kategorisera några bekanta trakasserityper:

- *Mobbning* är då sådana tidsmässigt obegränsade, asymmetriska trakasserier som är riktade mot enskilda, som är varaktiga, som syftar till den enskildes utslutning. Mobbning sker företrädesvis mellan likar, men kan också vara hierarkiskt förekommande.
- *Pennalism* är då tidsmässigt begränsade, stafettutformade, asymmetriska trakasserier riktade mot någon kategori. Pennalism är ofta rituellt utformad och alltid hierarkisk. Syftet är av underordnad betydelse.
- *Syndabocksgörande* är tidsmässigt begränsade eller obegränsade trakasserier mot enskilda, ofta rituellt utformade. Den trakasserande är ofta kollektiv, medan den trakasserade kan vara såväl kollektiv som individuell. Syftet med syndabocksgörande har med den trakasserande gruppen att göra, inte med den trakasserade.

### **Ett positionstagande**

Mest påfallande med litteraturen kring mobbning är kanske dess moraliska patos. Detta är naturligtvis lättförståeligt. Mobbning kan få livslånga konsekvenser för den som utsätts för den i form av ångest, depressioner, och en rad sociala oförmågor. Mobbningen hamnar därmed i en speciell moralisk kategori, de exceptionellt förkastliga gärningarnas kategori. Dit sorteras den tillsammans med handlingar som hustrumisshandel, barnsex, incest, prostitution, narkomani med flera. Innehållet i denna kategori har naturligtvis växlat över historien, men det är knappast någon tvekan om att ett samhälle behöver en sådan kategori som en yttersta bedömningspunkt.

Problemet här är emellertid att kategorin som moraliskt undantag också riskerar att behandlas som ett analytiskt undantag. Detta är en sammanblandning som analyser av moraliskt exceptionella handlingar eller tillstånd måste undvika, men sällan gör. Vi måste i stället acceptera följande. *Som socialt fenomen är mobbning en följd av normala sociala processer inom speciella förutsättningar.* Utan ett sådant positionstagande är ingen analys möjlig av fenomenet.

## **Del 2: Försök till teoretisk ansats**

### **De två systemen**

Ovan har en rad forskningsrudiment presenterats. Från dessa har jag börjat dra några slutsatser, och avsikten nu är att fortsätta på den vägen.

Vi började med att konstatera vilka egenskaper som kännetecknade de arenor

där mobbning förekommer. Med de data som finns och med vissa andra erfarenheter till hjälp kunde man konstatera att mobbning förekommer på arenor där man vistas under lång eller obestämd tid, där man själv inte valt med vilka personer man kombinerats, där man inte kunde lämna arenan utan stora kostnader, och där de som förts samman har en godtycklig närvaro. Gemensamt för sociala sammanhang med dessa egenskaper är att de inte uppstår av sig själva – de är underkastade någon makt som upprätthåller sammanhanget. Man kan beskriva det som att de som ingår i sådana grupper – skolklassen, arbetsgruppen – är underkastade i varje fall ett *administrativt system*, som intervenerar i deras tillvaro. De kan naturligtvis vara underkastade även andra tvångssystem, men det minimala är förekomsten av ett administrativt system.<sup>21</sup>

Det är i sådana sammanhang mobbning tycks förekomma, indikerar i varje fall de arenor det finns uppgifter om, och vi urskiljde två markanta problem som en analys av mobbning måste konfrontera. För det första, hur kan det komma sig att mobbandet som fenomen inte försvinner trots mycket markanta insatser, i synnerhet på skolområdet naturligtvis. Dessa insatser har lett till en illegitimering av mobbningen men inte till dess upphörande. Hur kan fenomenet vara så starkt? Det andra problemet har att göra med den specifika mobbningsrelationen. Vad är det som får en trakasserirelation att fortsätta och övergå till mobbning. Varför blir inte en person så att säga färdigtrakasserad, punkt och slut? Hur kan det komma sig, som vi läser om i många olika sammanhang, att en mobbningsrelation kan hålla på i årtal?

Låt mig nu koncentrera diskussionen till skolsituationen, trots kritiken ovan av denna begränsning. Det finns flera skäl till det i ett sammanhang som detta där vi försöker etablera en analytisk linje: dels är skolan det område där det finns mest forskning gjord; dels är den det område man i första hand tänker på vid tal om mobbning; och dels är det den gruppering som är mest enhetlig och därmed lättast att diskutera kring. Med denna utgångspunkt finns det en fråga som aldrig ställs av mobbningsforskare, förmodligen därför att den är så självklar. Vad är en skola för något, socialt sett? För Olweus, Pikas med flera ställs uppenbarligen inte frågan eftersom man uppfattar skolan som ett *entydigt* fenomen, som därmed inte behöver diskuteras i det här sammanhanget. I den ansats som här intas kommer jag i stället att betrakta den som ett *flertydigt* fenomen, som något ambivalent.

Ur en första aspekt är en skola en byggnad med vissa igenkännbara egenska-

per – rätt stora trapphallar, en stor mängd rum med samma utseende, långa trista, mer eller mindre nedsmutsade korridorer, skåpsystem och nedklottrade toaletter, samt en skolgård. Skolan och skolgården har därmed yttre karakteristika av en offentlig miljö men är likväl inte vad som brukar betecknas allmän plats. Detta är väsentligt ur den synpunkten att en plats karaktär som allmän, privat eller något däremellan i stor utsträckning avgör vilka handlingar som är tillåtna och vilka som inte är det, vilka aktörer som är legitima och vilka som inte är det. Eftersom skolan i viss utsträckning är diffus i detta avseende blir också regelverket kring skolan diffust.

Ur en andra aspekt är skolan en organisation med ledning i form av rektor och studierektor, ett kansli och en detaljreglerad verksamhet, i synnerhet vad gäller tid och plats, genomförd av en uppsättning lärare och elever. Skolan styrs av Skollagen och lokala ordningsföreskrifter som markerar vilka handlingar som är tillåtna, rekommenderade och förbjudna. Denna aspekt kallas fortsättningsvis *det administrativa systemet*.

Ur en tredje aspekt, och det är den vi är intresserad av i första hand även om de andra också kommer in, är en skola en uppsättning elever självorganiserade i olika grupperingar. På motsvarande sätt kallar jag dessa för de *informella eller sociala systemen*.<sup>22</sup>

Det centrala bandet mellan den första och den andra aspekten å ena sidan och den tredje aspekten, å den andra sidan, är *klassen*. Så nästa fråga blir naturligtvis vad en skolklass är för slags enhet. Det vanligaste svaret är självfallet att det är en viss uppsättning elever, ett svar jag skulle vilja säga är fel, eller i varje fall endast delvis rätt. I likhet med skola är inte heller klass ett entydigt fenomen. Jag vill i stället betona två innebörder i klassbegreppet. En klass är å ena sidan en administrativ indelningsenhet, en enhet som ingår i ett schema. Klassen definieras av att inneha ett visst rum, eller ibland ett visst tidsrumsligt itinerarium, något som framgår av dess schema. Klassen är också en administrativ indelningsenhet i så måtto att den utgör underlag för fördelning av lärartid. Klassen kan definieras av den uppsättning lärare och den uppsättning lärartid som läggs på den. Däremot definieras klassen administrativt inte av sina elever. Klassen kunde lika gärna bestå av en viss uppsättning andra elever, det skulle inte förändra innehavet av ett visst rum eller det specifika tidsrumsliga itinerarium klassen kännetecknas av eller ens de lärare och den lärartid som förläggs till den. Man kunde säga att detta utgör *det administrativa systemets* klass, det vill säga

den andra aspektens klass.

Utmärkande för medlemskap i administrativa system är att man inte gör någon skillnad mellan dem som ingår i systemen. Vi är var och en en enhet av lika värde och lika status, ingen mannamån och ingen särskillnad. Vi är autonoma enheter med vissa så kallade "självklara rättigheter". Detta stämmer naturligtvis inte alltid, det sker särbehandlingar, vissa gynnas, andra missgynnas, vilket oftast sker genom andra systems inverkan eller intervention. I stort sett alla är dock samtidigt överens om att sådana skillnader är fel att göra och ska undanröjas.

Relationerna mellan medlemmarna i sådana administrativa system är också ideologiskt och rättsligt klara. Medlemmarna ska behandlas likadant och mot de eventuella särdrag som präglar dem ska man visa tolerans. Detta gäller naturligtvis speciellt de klasser till vilka man inte valt sin tillhörighet utan där man endast inordnats. Medlemmarna har samma rättigheter och skyldigheter gentemot varandra och agerar under samma rättssystem. Medlemmarna i en administrativ klass är individuella rättssubjekt. De har däremot inte, utom i specificerade avseenden som inte är annorlunda än livet i övrigt, ansvar gentemot varandra.

När vi å andra sidan i vardagslag tänker på en skolklass tänker vi emellertid sällan på den i dessa termer. Det är något annat vi har i ögonen, klass som en form av social sammanhållning, klassen som ett *informellt socialt system*, den tredje aspektens klass.

Ett informellt socialt system är i all huvudsak valt och format av dess aktörer. Inskränkningen i formuleringen har att göra med rambetingelserna för systemet. Det vill säga i vårt exempel ger det administrativa systemets klass en ram för bildandet av självvalda sociala system. Ramen åstadkommer att interaktionen innanför denna blir markant mycket högre än interaktionen med aktörer och grupper utanför klassen. Grupper av aktörer inom klassen kommer att formera sig till ett flertal sådana sociala system, mer bundna till varandra än de är till andra i klassen liksom till andra utanför klassen. En klass kommer därvid att socialt sett luckras upp i olika grupperingar som alla fungerar som sådana system. Det gemensamma och sammanhållande med en sådan gruppering är att den producerar vissa värden som dess medlemmar har del av och förväntas försvara inför andra. Dessa värden kan bestå av förtroende, gillande, gemensamma erfarenheter, känslomässig trygghet, upplevelsemässig spänning, en viss rang som tillhörighet till systemet ger dess aktörer dels gentemot varandra, dels gentemot dem utanför systemet et c.

Utmärkande för ett sådant system är att man har *socialt ansvar* för varandra, inte att man har civilrättsliga relationer till varandra. Det betyder att relationsmönstret mellan medlemmarna i ett sådant system är helt annorlunda i jämförelse med det administrativa systemet. De som är innanför det sociala systemet behandlar varandra distinkt annorlunda mot hur de behandlar dem som är utanför systemet. De som är innanför och de som är utanför har inte lika värde och lika status, de som är innanför är både värdefullare och viktigare än de som är utanför. Medlemmarna inom ett sådant system ses inte i första hand som autonoma enheter, utan som delar av ett system. Det finns en ömsesidighet i detta. I och med att aktörerna har ”inveckningar” i systemet har också systemet ”inveckningar” i aktörerna.

Grunden för denna skillnad är att det informella sociala systemet bildas genom *differentiering*, inte *nivellering* som i den administrativa enheten. Vissa väljs aktivt till och andra väljs aktivt bort, man tar inte ansvar för alla. En vanlig skolklass är formerad på administrativ väg, indelad på basis av administrativa variabler. När klassen samlas är varje barn förmodligen obekant med flera eller de flesta av barnen i klassen och förmodligen bekant med några, från grannskap, dagis, förskola et c.. Det är därmed ytterst osannolikt att ett enda enhetligt socialt system kan bildas inom klassens ram, så att alla kommer att ingå i detta. I stället kommer ett flertal självvalda sociala system att uppstå. Likaså kommer förmodligen några elever att utgöra isolat, de marginaliseras socialt sett.

Den sociala differentieringen sker på flera plan. Dels så att vissa får vara med i ett system och andra inte och vissa kan därmed råka ut för att inte komma med i något system. Dels så att de olika grupperingarna markerar skillnad till varandra. Till skillnad från det administrativa systemet kan ingen hävda någon *rätt* att vara med i ett socialt system, det är ingenting man kan kräva. Den sidan av tillvaron ligger dessutom utanför det administrativa systemets domvärjo. Ingen kan tvinga ett socialt system att inlemma någon det inte vill ha med – då upphör det sociala systemet att fungera eller så fungerar det dolt.

Sådana sociala systembildningar är naturligtvis inte något som förhindras av det administrativa systemet. Det är tvärtom något som uppmuntras, även om det ibland leder till kollisioner med det administrativa systemet. Det är en fördel om en administrativ enhet kan präglas av socialt systembildande så att en form av sammanhållning kan uppstå och känneteckna klassen. En sådan sammanhållning tänkes underlätta all form av verksamhet. Den yttre kontrollen kan försvagas

eftersom en motsvarande inre kontroll hos grupperingarna har uppstått.

Samtidigt finns det i varje fall två slags aktörer för vilka den sociala systembildningen inte är någon självklar vinst. Den första är lärarna, det administrativa systemets aktörer. För dem underlättar naturligtvis systembildningen i de fall de bildade grupperna är positiva till läraren eller skolan. I sådana fall blir all kontroll och disciplinering oproblematisk. I det omvända fallet blir emellertid kontrollen markant försvårad. Här kan man ju jämföra med de administrativa klassindelningar där den sociala processen är svagare, som vuxenutbildning och universitetsutbildning. Den andra typen av aktör som inte vinner på systembildningen är självfallet de som marginaliseras. I en administrativ klass har ju dessa i varje fall samma värde som de andra, i en klass med stark systembildning blir de utan socialt värde. Dessutom riskerar i en sådan klass det civilrättsliga systemet att sättas ur spel varför de också förlorar detta värde.

En skolklass är därmed ett sorts dubbelt system. Dels ett administrativt sådant och dels ett socialt. Det administrativa upprätthålls av skolan som organisation, dess ledning et c., det sociala endast av eleverna i klassen. Det administrativa systemet ser till att alla går till skolläkaren, far på friluftsdag, går från klassrummet till gymnastiken et c.. Det sociala systemet ser till att gruppera eleverna på rasten och i viss utsträckning efter skolan.

### **Mobbning som ett mekanismförtätat fenomen**

Låt mig nu dra samman det jag fått ihop.

1. En arena med två system, ett administrativt och ett socialt. Det sociala är differentierande och det administrativa nivellerande, det vill säga det jämställer alla individer. Inget av systemen kan enkelt påverka det andra.
2. En uppsättning aktörer, där vissa kan sägas vara mer aggressiva än andra och vissa mer undfallande än andra.
3. En uppsättning spel mellan aktörerna, där vissa är skickligare i att föra spelet än andra. Dessa spel är i sin tur viktiga för bildandet av de informella sociala systemen eftersom de möjliggör differentieringar.



Låt oss nu tänka oss en skolklass med dessa förutsättningar. Hur skulle den fungera?

Det som redan hänt när klassens elever möts första gången är att den administrativa klassen har formerats. Vilka som ska ingå i klassen är klart, vilken eller vilka lärare som utför den tilldelade lärartiden är klart, var klassen ska befinna sig vid olika tidpunkter är också klart. Det som däremot inte är klart är hur barnen relaterar till varandra socialt. Det första som förmodligen händer är att de barn som känner varandra från tidigare kommer att söka sig till varandra och bilda grupper. Dessa grupper är knappast stabila eftersom i varje fall en del av dem som hamnar i dessa förmodligen endast har länkar till någon enstaka person i gruppen. Det betyder att en klass sorteras i oproblematiske gruppmedlemmar, marginella gruppmedlemmar och isolat.

Med rätt stor sannolikhet kommer därefter en konsolidering av grupperna att äga rum. Det är då inte orimligt att tänka sig att de mer aggressiva och/eller de mer spelskickliga i Björks mening kommer att börja dominera de grupper som uppstått. Resultatet kommer förmodligen att bli att vissa av de marginella medlemmarna kommer att dras in i grupperna, vissa kommer att stötas ut.

Därefter kommer sorteringen att fortsätta. Vissa av dem som stöts ut från den första gruppbildningen kan söka sig till andra grupper och accepteras där. Vissa av de utstötta kan förmodligen tillsammans bilda nya grupper som inte kommer att acceptera alla aktörer. Efter ett tag kommer vi att ha en sortering av eleverna där merparten tillhör någon gruppering, men där förmodligen ett eller annat isolat också förekommer.

\*

En kort utveckling är på sin plats kring ett problem som inte kan behandlas utförligt här, men som är relevant för diskussionen. *Hur väljs den eller de egenskaper ut, på basis av vilken eller vilka en person marginaliseras?*<sup>23</sup>

Ett kort exempel – som vanligt saknas empiri kring frågan. I den av sina serier som beskriver hennes egen barndom<sup>24</sup> tar Cecilia Torudd upp sin situation i småskolan, där hon i varje fall under en period utsattes för en sorts kollektiv rening som rimligen måste klassas som en form av mobbning. Hon beskriver sig själv som tyst och blyg något hon förmodligen inte var ensam om att vara. Katastrofen för hennes del inträffade i samband med att klassen läste någon bok

där det plötsligt dök upp en apa vid namn Cecilia. Hon blev därefter ständigt, och mer eller mindre handfast utpekad som apan, en situation som hon inte klarade av att behärska. Följande är bara några reflektioner på detta:

- Det första som slår en är ju att hon uppenbarligen var dålig på sociala spel i Croziers mening. Hon klarade inte av att undanröja situationen. Förmodligen är detta en genomgående förutsättning för marginalisering.
- Även själva egenskapstilldelningen – att ha samma namn som en apa i en bok – ger flera öppningar. Det första att konstatera är naturligtvis det utomordentligt tillfälliga i denna egenskapstilldelning – hade man läst en annan bok hade situationen inte uppstått. Detta reser frågan om all marginalisering är grundad på val av sådana tillfälliga, godtyckligt valda, egenskaper. Är det så är ju i princip alla människor möjliga att marginalisera, potentiella marginalister.
- Men, för det andra, för att vilken egenskap som helst ska kunna marginalisera, måste alla andra konkurrerande, rivaliserande eller kompletterande egenskaper kunna reduceras.<sup>25</sup> Det kan inte vara så att egenskapen ”att ha samma namn som en apa” blir en dominerande egenskap hos en person om denne kan hävda andra egenskaper. I spel blir alltså även personliga egenskaper förhandlingsbara.
- De signaler denna godtycklighet ger till klassen i övrigt är att *vad som helst* kan marginalisera. Den enklaste strategin är därför konformism och uppslutning bakom de starkaste.

\*

Så länge differentieringsprocessen är igång kommer inte det administrativa systemet att ha någon betydelse eller så att säga lägga sig i processen. När processen börjat klarna uppstår emellertid den situation vi antydde ovan – de två systemen kommer indirekt att konfrontera varandra. Vad skulle hända om det inte fanns något administrativt system i sammanhanget? Jämför klassen med gården hemma, lekplatsen, idrottsplatsen et c.. Även där sker samma typ av sortering – gruppbildning och isolatskapande, grupperna fungerar som de gör och isolaten drar sig undan och får försöka hitta sin egen väg. I klassen däremot kommer det administrativa systemet in och vidhåller sin klassdefinition, nu i en sorts konfrontation mot den sociala klassdefinition som uppstått, och som innebär att man tillhör en viss gruppering. Isolaten försvinner inte som i de andra exemplen utan blir kvar. Eftersom den administrativa och den sociala klassen rumsmässigt

och tidsmässigt sammanfaller kan man uttrycka det som så att *det sociala systemet stöter ut vissa personer som sedan återinsätts av det administrativa* varpå denna process fortsätter – utstötning genom det ena systemet, insättning eller kvarhållning genom det andra.

Denna förklaring på repetitiviteten har några markanta fördelar gentemot Olweus' och Björks förklaringar. Den förklarar, eller ger i varje fall en bakgrund till, själva upprepningen, som inte får någon vettig förklaring utifrån deras synsätt. Olweus' och Björks förklaringar är helt acceptabla och i Björks fall mycket elegant vad gäller ansatsen till mobbning, men båda står sig helt slätt vad gäller procedurernas repetitivitet och det är ju just det fortsatta *kontinuerliga* plågandet som är det specifika med mobbning. Gentemot Olweus förstår vi varför mobbning äger rum exempelvis i skolan men inte på universiteten. Gentemot Björk förstår vi varför spelet fortsätter trots att det inte finns något att spela om.

Låt mig nu igen ta fasta på de mekanismer som urskiljts i förutsättningarna samt den som framkommit i diskussionen ovan.

- Den första mekanismen utgjordes av *aggressivitet*, en rent psykologisk mekanism där vissa personer har en större mängd sådan, andra en mindre.
- Den andra mekanismen består av *spel om socialt utrymme*. Det är en interaktiv mekanism som kräver förekomst av flera spelare, samt något att spela om.
- Den tredje mekanismen kan man kalla *systemisk återställning*. Det kräver förekomsten av två sociala system, ett administrativt med en normuppsättning och ett socialt med en annan normuppsättning.

Med dessa mekanismer som grund kan man börja formulera en analytisk position. Det första jag då vill påstå är följande:

- Mobbning förutsätter i varje fall att alla tre mekanismer ovan kommer igång som processer mellan aktörerna. Jag vill därför beskriva mobbning som ett *mekanismförtätat* fenomen. Det behövs med andra ord flera mekanismer för att få igång processen.

Med ovanstående sammanställning framstår naturligtvis en fråga som helt ofrånkomlig – har vi fått med alla mekanismer som är verksamma?

För att besvara den frågan tror jag man måste se på mobbningsprocessen i sin helhet. Det är då uppenbart vill jag påstå att den första och den andra mekanismen är en sorts *triggermekanismer*, utlösande mekanismer. Mobbning kan sättas igång genom ren aggressivitet eller genom olika spel om socialt utrymme. Om i en sådan relation den ena parten aldrig kan svara på aggressivitet eller ständigt förlorar sina spel föreligger *ansatsen till en mobbningsrelation*.

En sådan ansats syftar till social uteslutning av den icke-aggressive eller ständigt förlorande och i en rad sociala sammanhang är det just detta som sker: den person som av någon anledning inte kan hävda sig försvinner ur det sammanhang det rör sig om, för det mesta självmant, i andra sammanhang mer eller mindre brutalt utskuffad, och därmed upphör aggressionen eller spelet. Här kommer nu den tredje mekanismen in på ett avgörande sätt, nämligen genom att hindra den utskuffade från att försvinna ur sammanhanget. Den tredje mekanismen återställer hela tiden den uteslutne till det sammanhang ur vilket han uteslutits, varpå mekanismerna ett och två åter sätter igång. Den tredje mekanismen *transformerar* den ursprungliga trakasserirelationen till en repetitiv sådan. Är det bra så? Har vi fått vårt analytiska grepp om mobbningsprocessen i och med detta? De två triggermekanismerna har startat processen. Relationen mellan de två systemen kommer att transformera den från enkla bråk och spel till att bli något repetitivt. Likväl saknas det något. Vad *upprätthåller* den transformerade processen, vad åstadkommer dess kontinuitet?

Inför detta komplex blir bristen på relevant empiri avgörande. Det går inte att frilägga hela mönstret. *Vad är det som händer här?* Det vi kan göra är att lyfta fram en uppsättning faktorer, som i varje fall är viktiga.

Låt mig börja med att lyfta fram en paradox, ganska tydligt iakttagbar i många fall.

Jag vill hävda att det inte är rimligt att återställningsmekanismen ensam kan upprätthålla mobbningen i form av marginalisering och uteslutning. Närmare till hands än fortsatt mobbning borde två andra utfall ligga. För det första ett rent *instrumentellt* ställningstagande från mobbarna. Man får ju inte bort personen genom den valda handlingslinjen, så *varför fortsätta att öda krafter* på honom eller henne, som ju dessutom är så lågt värderad. Det lönar sig ju inte. Det enklaste vore ju att helt marginalisera personen, göra personen osynlig. Med en sådan taktik skulle ju det övergripande syftet åstadkommas utan kostnader.

Det andra som skulle kunna inträffa är en ren *uttrötning* – att ständigt göra

samma sak ger en snabbt fallande belöningskurva. Med andra ord, varför ledsnar man helt enkelt inte med att fortsätta med samma trakasserier.

För likväl fortsätter ju i många fall mobbningen. Uppenbarligen lönar den sig, uppenbarligen tröttnar man inte. Det betyder att man kan komplettera den tredje mekanismen med en speciell konsekvens, vad jag vill kalla *mobbningsparadoxen*.

- Omvandlingen till repetitivitet tenderar att centralisera den tänkt marginaliserade.

Vi hör ju om fall som fortsatt i årtal. I sådana fall kan det inte vara den instrumentella uteslutningsaspekten som gäller, inte heller har uttröttningsaspekten fått någon effekt. Triggermekanismerna och transformationsmekanismen räcker inte för att förklara detta. Något mer måste tillkomma. Det måste finnas någon ytterligare mekanism som är verksamt, med de övriga mekanismerna som grund. För att få grepp om den kan vi använda oss av en klassisk sociologisk teoribildning som fått mycket stor användning på en rad olika sociologiska fält – *konstruktionen av den andre* –, tillsammans med en ny teoretisk vinkling på ett klassiskt teoretiskt tema inom samhällsvetenskapen.

Ursprungligen är teorin om ”den andre” uppställd för att förklara uppkomsten av människans jag och självmedvetande. Den basala mekanismen är att man tar den andres roll och därigenom börjar bygga upp sitt eget jag och sitt eget självmedvetande.<sup>26</sup> Den aspekt av detta vi är inne på är emellertid en något senare del av denna process, nämligen att man använder den andre som kontrast till sig själv för att därigenom urskilja vad man själv är eller vill vara.

Denna konstruktion av den andre har på senare år i stor utsträckning använts inom etnicitetsforskning och feministisk forskning. Tekniken här är att man för att betona sin egenskap av exempelvis man måste göra detta i relation till en mer eller mindre konstruerad ”kvinna”. Kvinnan blir en konstruerad andre gentemot vilken jag själv blir man. Samma resonemang har förts kring etniciteter. Man har inte en etnicitet för sig själv. Man kan bara ha en etnicitet i relation till någon annan. Man är kurd i relation till turken, man är svensk i relation till norrmän och finnar et c.<sup>27</sup> Det är med andra ord den andre som gör en själv till vad man är eller ibland vill vara. Det är på denna punkt det institutionella återkommer i analysen, trots vad som sades i början av diskussionen. Den andre är en social

institution och får därmed karaktären av normal och naturlig motsats. En institution är en sorts stabil social kontinuitetslösning, en lösning som dessutom är förbunden med låga kostnader. När institutionen väl etablerats behöver den i mycket liten utsträckning bevakas. Det speciella med institutioner är att de är i huvudsak självupprätthållande.

Det är i en sådan process den marginaliserade inplaceras. Genom att gång på gång utsätta personen för olika trakasserier genomgår denne en omvandling. Från att ha varit marginell och oviktig blir han, genom de repetitiva trakasserier gentemot honom, alltmer central. Läger man ned så mycket kraft på någon kan denna person inte vara oviktig. Den mobbade kommer att inta en central men negativ position och representera en uppsättning egenskaper man kan ta avstånd från. En sådan position möjliggör omvända jämförelser: ”Jag är i varje fall inte som han...”.

Det speciella med självbildsprocesser är att de fungerar enligt en annan motivationslogik än den vanliga. Man tröttnar inte på att upprätthålla sin självbild. Man slutar inte heller därför att det eventuellt inte lönar sig – i varje fall inte utan vidare. Att tröttna på något eller sluta med något därför att man på sikt inte tycker att det lönar sig är något som faller under en mycket välbekant samhällsteoretisk tes – tesen om den fallande marginalnyttan. Tanken här är till exempel att den sist intjänade hundralappen är mindre betydelsefull än den först intjänade. Eller att den sista ätna matbiten är mindre betydelsefull än den först ätna eller liknande. De saker vi har nytta av eller blir belönade av faller i betydelse vid uppreppning. Detta är en central tes i all form av nyttotänkande, vare sig det gäller företag, marknader eller vanligt socialt beteende. Denna fallande kurva kunde man kalla en *handlingslogik*,<sup>28</sup> något man såväl får lov att ta hänsyn till i sociala sammanhang, som man faktiskt kan ta hänsyn till i kraft av att man känner till den. En handlingslogik i denna bemärkelse är alltså en uppsättning egenskaper hos en *serie* handlingar, till skillnad från vanliga handlingsbegrepp som utgår från den enskilda handlingen.

Tanken om den fallande marginalnyttan är naturligtvis ett problem då man försöker diskutera mobbning, eftersom detta fenomen går rakt emot denna logik. Varför upphör man inte med trakasserier? Varför tröttnar man inte? Varför ger man sig inte? Ett sådant agerande vore det logiska, det naturliga utifrån marginalnyttotanken. I en mycket intressant artikel, direkt tillämpbar på detta fenomen, argumenterar Ola Agevall för förekomsten av en alternativ handlingslogik

– han kallar den ”den giriges”.<sup>29</sup> Det specifika med den girige är att denne undandrar sig den fallande belöningskurvan. Den girige tröttnar aldrig. Nästa krona förlorar aldrig i värde. Tvärtom är det så att: “No sum is enough, for it is always possible to own more, and for the avaricious person it is always the next penny that matters: the next penny to be acquired has the same value as all that went before.”<sup>30</sup>

Den girige ska nu naturligtvis inte betraktas som ett psykologiskt porträtt utan som en idealtyp i samma mening som homo economicus. Bilden tillhandahåller en alternativ handlingslogik till denna. Vi kan mycket väl förstå handlingslogiken utifrån dess applicering på pengar, även om vi kanske inte hittar några konkreta exempel på denna typ av girighet. Vad vi däremot har tillgång till är kulturella stereotyper kring detta – farbror Joakim - något som samtidigt pekar på det sociala behovet av handlingslogiken. Desto enklare går emellertid logiken att applicera på andra värden än pengar. Ta sådana värden som prestige, heder et c.. Dessa fungerar oproblematiskt enligt girighetslogiken. Nästa prestigepunkt eller nästa hederspunkt har lika stor betydelse inte bara som den förra, utan som summan av alla tidigare punkter. Det vill säga, nästa situation att hantera är lika mycket värd som all prestige, all heder, man redan samlat. Det betyder att hela ens samlade prestige och hela ens samlade heder alltid är utsatt för, eller öppen för, dödliga angrepp. Exempel på just denna handlingslogik har vi ju sett i ett flertal så kallade hedersmord på sistone.

I princip samma logik styr konstruktionen och upprätthållandet av vår självbild: ”the next penny to be acquired has the same value as all that went before”. Vi behöver hela tiden upprätthålla och förstärka självbilden och detta gör vi genom att ställa den i opposition mot en konstruerad andre som vi kan ta avstånd från. Vår hypotes nu är att det är denna process som ger den *fortsatta* utdragna dynamiken till mobbningen, den process som kan vidmakthållas över mycket långa tidsrymder.

- Den fjärde mekanismen, kontinuitetsmekanismen, är således *konstruktionen av den mobbade som en andre* i relation till de sociala grupperingarna på arenan.

Med dessa fyra mekanismer får man alltså en förklaring av hur mobbning kan sättas igång, hur den kan börja bli repetitiv, hur den marginaliserade centraliseras och hur den därefter kan fortsätta.

Modellen tillhandahåller svar även på ett annat problem – Varför övergår inte

alla konflikter och trakasserier till att bli mobbning? För det gör de inte. Det modellen tar fram är alltså att den mycket tidsutdragna mobbningen i sin tur kräver ganska mycket för att etableras. Det kräver en uppsättning triggermekanismer, som kan sätta igång det hela. Det kräver transformationsmekanismer som kan etablera repetitivitet och centralitet och det kräver kontinuitetsmekanismer, utifrån vilka det hela kan fortsätta. Det betyder att det krävs ganska många olika processer för att mobbning ska komma igång, men det betyder också att när mobbningen väl har kommit igång är den mycket svår att utrota. Förmodligen kan detta ske endast till priset av att det sociala system den bygger på bryts sönder.

\*

Sättet att diskutera ovan ger också möjligheter till variationer. Om vi går några steg tillbaka i diskussionen kan man se detta.

Hypotesen var alltså att det är i konfrontationen mellan de två systemen som grunden till repetitiviteten läggs. Innan mobbningsparadoxen inträffar – det vill säga att den tänkt marginaliserade i stället centraliseras, vilket ju också betyder att denne kommer att utgöra en institutionell faktor i sammanhanget – kan man tänka sig ett annat scenario än detta. Säg att man inte hamnar i en sådan självbildssituation. Då kommer inte girighetslogiken att slå igenom och styra handlandet. Det är naturligtvis svårt att säga vad som kommer i stället men möjligheten finns uppenbarligen att den fallande marginalnyttans logik kan komma in, eftersom detta ger påfallande och igenkännbara utfall.

Vi hamnar då i en situation med tre möjliga olika fortsättningar på segregationsens och uteslutningens trakasserier.

- Ett första utfall är en rak logisk konsekvens av logiken – de trakasserande *tröttnar* och mobbningen upphör.
- Ett andra utfall, väl känt från publiksviktande såpor och annat, är att *trappa upp* trakasserier. Man inför med andra ord något nytt i relationen som ger den ny vitalitet och får den att fortsätta.
- Ett tredje utfall, egentligen bara en permutation av det andra fallet, är att *vidga* trakasserier, att dra in fler personer som trakasseras.



Vilka vägar som dominerar, under vilka omständigheter de olika utfallen uppstår går inte att avgöra, men det väsentliga är att analysen ger frågor dels till empiriska undersökningar, dels till andra typer och former av mänskligt handlande.

### **Slutord**

Ovanstående modell argumenterar för att man bör söka efter mobbning i situationer som kännetecknas av den samtida närvaron av ett kraftfullt administrativ system och ett kraftfullt socialt system eftersom det är där som mobbningsprocessen kan övergå från att bara vara bråk och tvister till att bli något stadigvarande. I närvaron av endast ett kraftfullt socialt system försvinner isolaten, de potentiella mobboffren. I närvaro av endast ett kraftfullt administrativ system uppkommer inte den differentiering som är grunden för mobbningen. I situationer till slut där båda systemen är starka kommer eller i varje fall riskerar mobbning att uppstå.

Men, som Simmel mer än någon annan visat, ingenting är enkelt. Det vi har sett i den teoretiska diskussionen är ju hur helt olika utfall kan uppstå. Här är det förmodligen dags med ett sorts personligt credo, inte vad gäller mobbning utan vad gäller sociologisk analys. Vi måste hitta analysmöjligheter där den sociala variationen erkänns. För min del tror jag att en kombination av föreställningarna om system av olika slag, mekanismer av olika slag och handlingslogiker av olika slag är en mycket fruktbar väg att gå.

## Noter

- <sup>1</sup> Jag vill här tacka en rad kollegor för avgörande viktiga kommentarer kring tanketrådarna i denna uppsats. Speciellt gäller detta Ola Agevall och Odd Lindberg.
- <sup>2</sup> Uppsatsen utgör underlag för en programupbyggnad kring mobbningsfrågor i ett samarbete mellan forskare vid Örebro universitet och Arbetslivsinstitutet.
- <sup>3</sup> Skolverket *Läget i grundskolan 1999*, Skolverket nr 473.
- <sup>4</sup> Se Leymann *Vuxenmobbing på svenska arbetsplatser*, Delrapport 1, Arbetarskyddsstyrelsen, 1992, s 12. Se också Ewa Menckel "Hot våld och trakasserier i arbetsliv och skola" ur Staffan Marklund (red) *Arbetsliv och hälsa 2000*, 2000, Stockholm: Arbetslivsinstitutet, 397 – 409.
- <sup>5</sup> Som synes nedan koncentrerar jag mig här på de analytiska svagheterna kring mobbningsforskning. Det enskilt största problemet ligger dock inte där, som jag ser det, utan i fråga om empirin. Det som behövs och som vi är igång med att starta är ett dokumentationscentrum kring mobbing, där mobbades, och förhoppningsvis mobbares, berättelser ska kunna arkiveras och bearbetas. Idag finns ingen samlad oberoende kvalitativ empiri kring mobbing.
- <sup>6</sup> Björk Gunilla *Mobbing. Ett spel om makt, Fyra fallstudier av mobbing i skolmiljö*, Institutionen för socialt arbete, Göteborgs universitet, Skriftserien 1995:5, s.8.
- <sup>7</sup> Ett undantag som vi ska återkomma till är Gunilla Björk i den ovan hänvisade boken.
- <sup>8</sup> Se exempelvis Mary Douglas *How institutions think*, 1987, London: Routledge & Kegan Paul, 47.
- <sup>9</sup> För en diskussion av detta se Björn Eriksson "Det sociologiska institutionsbegreppet", *Sociology at Örebro University, Work in Progress*, Kommande.
- <sup>10</sup> Olweus D. *Hackkycklingar och översittare*. Forskning om skolmobbing, 1973, Stockholm: Almqvist & Wicksell, 53-4.
- <sup>11</sup> Olweus, D. *Mobbing. Vad vi vet och vad vi kan göra*. 1986, Stockholm: Liber.
- <sup>12</sup> Gunilla Björk *Mobbing - ett spel om makt*, Göteborgs universitet, Institutionen för socialt arbete, Skriftserien 1995:5.
- <sup>13</sup> Michel Crozier & Erhard Friedberg *Actors and Systems. The Politics of Collective Action*, 1980, Chicago and London: Chicago UP.
- <sup>14</sup> Se exempelvis den serie undersökningar Leymann utfört för Arbetarskyddsstyrelsen: *Vuxenmobbing på svenska arbetsplatser*, 1991; *Manligt och kvinnligt vid vuxenmobbing*, 1991; *Psykiatriska problem vid vuxenmobbing*, 1991; *Mobbing av föreståndare i barnomsorgen*, 1992; och *Lönebidrag och mobbad* 1992, Samtliga Arbetarskyddsstyrelsen.
- <sup>15</sup> Huruvida det verkligen rör sig om samma fenomen i Olweus och Björks undersökningar å ena sidan och Leymanns å den andra lämnar vi för tillfället åt sidan i så måtto att vi utan problematisering utgår från att de är samma sak.
- <sup>16</sup> Olweus 1986 s8.
- <sup>17</sup> Pikas *Så bekämpar vi mobbing i skolan*, 1987, Uppsala : AMA dataservice Förlag, 23 f.
- <sup>18</sup> Leyman *Vuxenmobbing på svenska arbetsplatser. En rikstäckande undersökning med 2.438 intervjuer*, 1992, Solna : Arbetarskyddsstyrelsen, 5.
- <sup>19</sup> Björk s.162.
- <sup>20</sup> Vad gäller den enskilde nota bene. Vid vissa former av trakasserier har syftet inte med den enskilde att göra utan med gruppen som utövar trakasserier.
- <sup>21</sup> Formen på nedanstående diskussion är inspirerad av Sverre Lysgaards *Arbeiderkollektivet: en studie i de underordnedes sosiologi*, 1985, Oslo: Universitetsforlaget, som väl är att betrakta som en nordisk sociologisk klassiker.

- <sup>22</sup> Beteckningarna här är lite oegentliga. Även det administrativa systemet är naturligtvis socialt.
- <sup>23</sup> En parallell diskussion till denna finns hos Niklas Luhmann *Love as Passion. The Codification of Intimacy*, 1998, Stanford: Stanford University Press, 31 ff, där han diskuterar hur kärleken så att säga faster sig vid vissa egenskaper.
- <sup>24</sup> Cecilia Torudd *Med Sverige i tiden* (och andra serier), 1991, Stockholm: Rabén & Sjögren.
- <sup>25</sup> Denna problematik tematiseras, utifrån empiriska studier, i Fanny Ramsbys kommande avhandling.
- <sup>26</sup> Se George Herbert Mead *Mind, Self and Society from the Standpoint of a Social Behaviorist*, (1934) 1967, Chicago: The university of Chicago Press. En diskussion utifrån dessa tankegångar är Erving Goffmans *Jaget och maskerna. En studie i vardagslivets dramatik*, 1974, Stockholm: Rabén Prisma.
- <sup>27</sup> Se Fuat Deniz *En minoritets odysseé. Upprätthållande och transformation av etnisk identitet i förhållande till moderniseringsprocessen. Det assyriska exemplet*, 1999, Uppsala Universitet, 59 ff.
- <sup>28</sup> Har man behov av detta kan man kalla den fallande kurvan *homo oeconomicus*, eftersom denna kurva är en central del i denna idealtyp.
- <sup>29</sup> Se Ola Agevall "Why Homo Oeconomicus isn't Avaricious", opublicerat manus, Växjö universitet.
- <sup>30</sup> Agevall sid 13.

## Referenser

- Agevall, Ola "Why Homo Oeconomicus isn't Avaricious", opublicerat manus, Växjö universitet.
- Björk, Gunilla (1995) *Mobbning – Ett spel om makt, Fyra fallstudier av mobbning i skolmiljö* Institutionen för socialt arbete, Göteborgs universitet, Skriftserien 1995:5.
- Crozier, Michel & Friedberg, Erhard. (1980) *Actors and Systems. The Politics of Collective Action*, Chicago and London: Chicago UP.
- Deniz, Fuat (1999) *En minoritets odysseé. Upprätthållande och transformation av etnisk identitet i förhållande till moderniseringsprocessen. Det assyriska exemplet*, Uppsala Universitet.
- Douglas, Mary (1987) *How institutions think*, London: Routledge & Kegan Paul.
- Durkheim, Emile (1983 [1897]) *Själv mordet*, Lund: Argos.
- Eriksson, Björn "Det sociologiska institutionsbegreppet", Sociology at Örebro University, Work in progress Kommande.
- Goffman, Erving (1974) *Jaget och maskerna. En studie i vardagslivets dramatik*, Stockholm: Rabén Prisma.
- Leymann, Heinz (1986) *Vuxenmobbning. Om psykiskt våld i arbetslivet*, Lund:

Studentlitteratur.

- Leymann, Heinz (1992) *Vuxenmobbing på svenska arbetsplatser, En riktäckande undersökning med 2.438 intervjuer*, Solna: Arbetsarkyddsstyrelsen.
- Leymann, Heinz (1991) *Manligt och kvinnligt vid vuxenmobbing*, Solna: Arbetsarkyddsstyrelsen.
- Leymann, Heinz (1992) *Mobbing av föreståndare i barnomsorgen*, Solna: Arbetsarkyddsstyrelsen.
- Leymann, Heinz (1992) *Lönebidrag och mobbad*, Solna: Arbetsarkyddsstyrelsen.
- Luhmann, Niklas (1998) *Love as Passion. The Codification of Intimacy*, Stanford: Stanford University Press.
- Lysgaard, Sverre (1985) *Arbeiderkollektivet: en studie i de underordnedes sosiologi*, Oslo: Universitetsforlaget.
- Mead, George, Herbert (1967 [1934]) *Mind, Self and Society from the Standpoint of a Social Behaviorist*, Chicago: The University of Chicago Press.
- Menckel, Ewa (2000) "Hot våld och trakasserier i arbetsliv och skola" ur Staffan Marklund (red) *Arbetsliv och hälsa 2000*, Stockholm: Arbetslivsinstitutet, 397 – 409.
- Olweus, Dan (1973) *Hackkycklingar och översittare. Forskning om skolmobbing*, Stockholm: Almqvist & Wicksell.
- Olweus, Dan (1986) *Mobbing. Vad vi vet och vad vi kan göra*, Stockholm: Liber.
- Pikas, Anatol (1987) *Så bekämpar vi mobbing i skolan*, Uppsala: AMA data service Förlag.
- Skolverket (1999) *Läget i grundskolan 1999*, Skolverket nr 473: Liber distribution.
- Torudd, Cecilia (1991) *Med Sverige i tiden (och andra serier)*, Stockholm: Rabén & Sjögren.

**Abstract***Harassments: a sociological discussion*

The article tries to establish a sociological model of bullying and continuous harassment, a phenomenon named “mobbing” in Swedish. The model is under construction, and the main issue in the article is to locate and formulate the important aspects of how “mobbing” originates and why it continues. “Mobbing” is a common phenomenon, and has proved to be difficult to outroot despite continuous efforts. The phenomenon is characterized by a particular combination of exclusion and harassments. The model presented in the article is founded on a relation between this combination and a certain set of action arenas, characterized by the presence and mutual intervention of an administrative system and a set of informal social systems. This relation is obviously found in school, in prison, in the military system, in the working life, in certain nurturing and caring systems et c.. The article is critical to those models of “mobbing” which are based merely on different degrees of aggression or other purely psychological characteristics. The model concludes as its theoretical stand that “mobbing” demands a set of different social mechanisms to be established as a continuous relation between actors on the arena. It demands starting mechanisms, which may differ in kind but most often can be formulated as social games. It also demands a set of transformation mechanisms, which transform a single harassment to a repetitive one, where one crucial mechanism is produced by the interaction between the administrative and the informal social systems. Finally, “mobbing” demands sustaining mechanisms, through which the harassments can be reproduced.

Keywords: arena, social games, mechanisms, transformations.

# Gåvoekonomin i det moderna samhället

AV GLENN SJÖSTRAND

I alla institutioner som upprätthåller och överför gemensamma värden, som till exempel familjen, religioner och andra institutioner i det civila samhället, samordnas utbyten<sup>2</sup> i form av gåvor (Smelser 1959). Julklappar är bara ett vardagsexempel på gåvor i det moderna samhället.<sup>3</sup> Även inom den reella ekonomin – där produktion, konsumtion och distribution av varor och tjänster utbytes – är gåvan av stor betydelse för det moderna samhället, inte minst för lokala och regionala ekonomier främst av karaktären industriella distrikt.<sup>4</sup> De flesta varors och tjänsters ekonomiska värde förstörs eller minskar kraftigt när man konsumerar dem. Andra konsumeras för att skapa och upprätthålla sociala band genom fortgående transaktioner, och i samband med konsumtionen bevaras eller till och med ökas värdet. Gåvan är ett exempel på det senare.<sup>5</sup> I båda fallen har vi att göra med utbyten av (materiella eller immateriella)<sup>6</sup> produkter mellan människor. I processen överförs också någon form av mening mellan transaktionens parter, det sker en meningstilldelning där såväl produkten som transaktionen själv tillskrivs en innebörd.<sup>7</sup> Produkterna får mening för att de förkroppsligar sociala relationer som krävs vid produktionen och för att de producerar och reproducerar sociala relationer vid själva distributionen.

Gåvoinstitutionens egenskaper, jämfört med rena ekonomiska utbyten, och dess betydelser i en modern ekonomi – till skillnad från arkaiska samhällen och ekonomier – ska i denna artikel presenteras och diskuteras. Syftet är tvåfaldigt: För det första hävdar jag att gåvoinstitutionen fungerar enligt starka informella institutionella normer som till vissa delar är lika viktiga för samordningen av

---

*Glenn Sjöstrand är doktorand på sociologiska institutionen i Göteborg och verksam vid samhällsvetenskapliga institutionen på Växjö universitet. Hans avhandlingsarbete handlar om ekonomins kulturella och sociala inbäddning i ett industriellt distrikt, Gnosjö.*

utbyten i det moderna samtidsamhället som i arkaiska samhällen. För att göra detta kommer jag att på sex relevanta punkter jämföra gåvologiken med den logik som kännetecknar marknaden. För det andra argumenterar jag för att gåvoekonomins effekter på sociala relationer fortfarande är av stor betydelse för hur en ekonomi fungerar, särskilt på lokal och regional nivå. Till exempel hävdar jag att många regionala ekonomier idag är hårt reglerade av sociala normer, alltså att de regleras av informella sociala institutioner (där gåvoinstitutionen ingår) snarare än formella institutioner som marknaden. De sex jämförelsepunkterna som jag kommer att ta upp är:

1. Gåvans privata och offentliga sfär.
2. Misskännandemekanismerna bakom gåvans sociala, till skillnad från dess rena ekonomiska, karaktär.
3. Gåvan är oförytterlig till skillnad från varan.
4. Gåvans funktionella redundans ur ekonomisk synvinkel.
5. Gåvoinstitutionens exkluderande kvaliteter.
6. Konkurrensbeteende inom gåvoinstitutionen.

Dessa punkter kommer sedan att relateras till den moderna ekonomin.

Den tidigare sociologiska och ekonomiska institutionella forskningen om regionala ekonomier, främst forskning om regional ekonomisk utveckling, har i hög grad fokuserat på formella institutioner och möjligheterna att använda resultaten för politiska policyprogram. Det föreligger en brist på institutionell sociologisk analys av informella institutioners betydelse för ekonomisk utveckling. Flera nutida sociologer har pekat på att studier av normer, den omgivande kulturen samt gåvoinstitutionen kan utgöra bra förklaringar till varför regionala ekonomier ser ut som de gör.<sup>8</sup>

### **Gåvans traditionella funktioner**

”Gåvan” är ett ofta behandlat problem inom antropologin, allt sedan Marcel Mauss (1972) klassiska essä med samma namn från 1925. Däremot är det först på senare år som gåvan analyserats inom sociologin, och då associeras ofta gåvoinstitutionen och dess problematik med traditionella samhällen.<sup>9</sup> Anledningen till att sociologin inte har analyserat gåvan som en modern företeelse, hävdar Cheal (1988), är att vi just har sett gåvan som en arkaisk tradition. Vad Mauss var ute efter att göra var att beskriva gåvan i termer av ett särskilt

slags utbyte och koordination av utbyten. För Mauss var förekomsten av en gåvoekonomi inte nödvändigtvis den normala, uteslutande eller ens övervägande formen av utbyte i de arkaiska samhällen han analyserade. Inte heller menade Mauss, om jag förstår honom rätt, att gåvoekonomins giltighet endast sträcker sig till arkaiska samhällen.<sup>10</sup> Tvärtom genereras ett av gåvans problem genom den samtidiga förekomsten av ekonomiska och gåvoekonomiska transaktioner. De värdefulla föremål (till exempel gjorda av koppar, ben, jade, fjädrar eller snäckor), som är enheter som utbytes i en potlatch, förekommer även som vanligt betalningsmedel, och därför krävs en förklaring av hur man skiljer ut vilka värdefulla varor som får cirkulera i ekonomin från de som är underkastade gåvoekonomins specifika logik (Godelier 1999). För en sådan logik finns. För Mauss var svaret på frågan "vad är en gåva?" just en logik som bygger på regler eller normer. En gåvotransaktion innehåller tre förpliktighanden; att ge, att erhålla och att återgälda. Marcel Mauss menar att det utbyte som sker i gåvoekonomin är till synes frivilligt, generöst och utan krav på reciprocitet, men att det i realiteten faktiskt innehåller starka sociala begränsningar som gör såväl givandet som erhållandet och återgåldandet till en skyldighet. Begränsningarna kan se ut på två sätt;

1. De sociala relationerna som existerar mellan människor uttrycks i gåvans materiella förpliktelse.
2. Gåvan har en inneboende egenskap som gör att den som erhåller gåvan känner att han måste återgälda givaren. Det uppstår en mer eller mindre nödvändig reciprocitet i givandet och återgåldandet. Reciprociteten som uppstår i gåvoekonomin är i denna version definierad som en moralisk norm<sup>11</sup> som strukturerar givandet och återgåldandet av en gåva. Gåvan är i en bestämd mening obligatorisk. Alla som inte anpassar sig till gåvans normer förnekar att han/hon befinner sig i en social relation och avsäger sig vänskapen och uppvisar likgiltighet i relationen.<sup>12</sup>

När man diskuterar reciprocitet är två variabler viktiga;

1. Att värdet på gåvan ska uppfattas ha överensstämmande värde av alla parter.
2. Hur lång tid som passerat mellan givandet av gåvan till återgåldandet av ny gåva. Gåvan och återgåldandet av densamma kan få olika implikationer beroende på hur man hanterar tiden som förlöper mellan givande och återgåldande samt hur stort värde gåvan anses ha. Reciprocitetsnormerna är därmed centrala för förståelsen och förklaringarna av gåvan.



Karl Polanyi (1957) menade att i den verkliga ekonomin existerar tre sätt på vilka ekonomin integreras och där reciprociteten ser olika ut; ömsesidighet, omfördelning och utbyten. Ömsesidighet kännetecknar en ekonomi som domineras av symmetriskt organiserade strukturer, till exempel familjen. Omfördelningsekonomin syftar på att det finns en stark centraliserad makt som samlar in ekonomiska värden för att sedan dela ut dem eller en del av dem till behövande. Till sist, utbytesekonomin integrerar ekonomin i ett system där marknaden producerar priser genom utbud och efterfrågan. Dessa tre integrationsprinciper är kopplade till dominansen av respektive sociala, politiska och ekonomiska principer för ordningsskapande i samhället. Dessa tre principer kan råda mer eller mindre samtidigt och ett samhälle behöver inte gå igenom dessa stadier i någon kronologisk ordning men, enligt Polanyi, är det först när utbytesprincipen dominerar på ett sådant sätt att den utesluter de andra två principerna som man kan tala om att den moderna ekonomin skapar sina egna förklaringsprinciper och därför kan man inte tala om att den moderna utbytesekonomin ska likställas med marknadsekonomin. Det är vad han kallar det ekonomistiska felslutet. Med införandet av marknaden som ekonomisk princip kommer samhället att "...styras som ett bihang till marknaden. Istället för att ekonomin är inbäddad i de sociala relationerna är de sociala relationerna inbäddade i det ekonomiska systemet." (Polanyi 1989: 70) Reciprociteten förändras alltså när utbytesprinciperna förändras.<sup>13</sup>

Reciprocitetens tidsaspekt är alltså viktig och gåvans funktioner varierande: Gåvan signalerar att det finns en särskild status i relationen som uttryck för kärlek, förtroende och omtanke. Men gåvan objektifierar också normativa ideal som smakomdömen som har betydelser både för givaren och mottagaren. I Helmut Berkings (1999: 5) ordalag så gör gåvan "... moralities visible; they are in a sense feelings and also, temporally speaking, memories to be grasped and held because they are structurally associated with particular histories and bound up with with particular individuals." Berking menar att gåvan kan uppfattas dels som ett uttryck för den personliga identiteten och därmed aldrig utan bakomliggande strategier. Dels kan den också uppfattas som ett uttryck för att man helt och hållet relaterar sig till en idealbild av den andre som man gärna vill bli, som en fullständig motsats till den första funktionen. Till och med aggressioner, formellt nedtonade som ironi, kan uttryckas med hjälp av givande av gåva. En gåva som blir omedelbart återgäldad kan till exempel inte betraktas som gåva – framför allt om motgåvan har ett likvärdigt värde. Gåvans inneboende norm om skyldigheten att återgälda den, liksom för-

svinner med en gång och stärker inte de sociala banden mellan aktörerna. Ett misslyckande att återgälda gåvan överhuvudtaget kan däremot göra att givaren känner ett psykologiskt övertag och kanske ett reellt maktövertag. Genom att tydligt överträda reciprocitetsnormerna genom att ge uppenbart för mycket eller för litet, kan givaren ge mottagaren tydliga tecken på intentioner bakom givandet.

Social differentiering är ett av resultaten av gåvoekonomin. Även i generella och balanserade reciprocitetsmiljöer skapas ojämlika relationer. Berking (1999: 40) anser att detta särskilt skapas genom förändringar i tidsstrukturen "... the free shaping of the time between gifts, offers opportunities for realization of a symbolic surplus; at the same time, it is the decisive gateway for the transformation of relations centred on reciprocity into ones of personal dependency".

### **Gåvans moderna betydelse**

Arkaiska samhällen reproducerade sig själva med ömsesidiga gåvoutbyten genom offentliga ritualer och riter. I det moderna samhället däremot ses, för det första, gåvan i det närmaste uteslutande som ett utbyte som sker inom den privata sfären. Berking (1999) menar att det idag till och med är så tydliga gränser mellan marknadsutbyten och privata utbyten, till exempel i form av gåvor, att en sammanblandning genast skulle leda till politiska och ekonomiska skandaler. Den politiska och ekonomiska sfären är alltså sådana till sin karaktär att skandaler kan uppkomma om man offentligt visar att man erbjuder varandra gåvor. "It is no longer a question of groups and clans whose economic, political, cultural and moral reproduction is almost entirely conducted through the exchange of gifts. Rather, individuals organize their own reproduction on an individual basis and, through the distribution of private resources, bind themselves to one another by bestowing gifts that give pleasure." (Berking 1999: 3) Jag vill dock hävda att även om en stor del av gåvoutbytena idag sker i den privata sfären, finns en betydande del kvar i större grupper av aktörer som sinsemellan har omfattande utbyten av "tjänst – gentjänst karaktär", inte minst gäller detta i lokala och regionala ekonomier. Men det finns också en annan poäng att göra som gäller en liknande dikotomi, nämligen mellan explicita och implicita krav på reciprociteten. *För att bevara kvaliteten som gåva måste det normbestämda reciprocitetskravet vara implicit. I annat fall kan gåvan övergå till att bli någonting annat, till exempel en muta.*

Ovanstående antydningar till gåvoekonomins egenheter i det moderna sam-

hället för oss, för det andra, in på att den framför allt är social, inte ekonomisk. Tydligast märks kanske detta på gåvans sociala misskännande. Pierre Bourdieu (1999 [1977], 1990 [1980], 1999, 2000) har i ett antal arbeten tagit upp en aspekt av gåvan som har att göra med misskännande. Bourdieu gör anmärkningen att gåvan visserligen kan analyseras i termer av *gåvoekonomi*, och att den ovedersägligen har ekonomiska aspekter. Trots allt rör det sig ju om ett utbyte av materiella nyttigheter, och dessa nyttigheter kan inte a priori lösgöras från de ekonomiska värden de besitter. Man måste också tänka sig att gåvans givare och mottagare också är medvetna om det givnas ekonomiska värde. Men, säger Bourdieu, en gåva förlorar sin sociala karaktär av gåva i den mån som aktörerna låtsas om den i vanlig mening ekonomiska aspekten av utbytet. För att en gåva inte ska berövas karaktären av gåva måste de inblandade i en mening *bortse* från dess ekonomiska värde. Detta alltså trots att parterna mycket väl är medvetna om att gåvan har ett pris. "The gift economy, in contrast to the economy in which equivalent values are exchanged, is based on a denial of the economic (in the narrow sense), on refusal of the logic of the maximization of economic profit, that is to say, of the spirit of calculation and the exclusive pursuit of material (as opposed to symbolic) interest, a refusal that is inscribed in the objectivity of institutions and in dispositions." (Bourdieu 2000: 195) Man talar alltså, enligt Bourdieu, om att man ingår i en gåvoekonomi därför att man också samtidigt ingår i en vanlig ekonomi. Det uppstår tvetydigheter för att dessa två ekonomiska system överlappar varandra. Kanske är det därför som, när man frågar människor varför de ger gåvor, får som svar; på grund av vänskap, kärlek, omtanke, förtroende, respekt och uppskattning (Cheal 1988). Men om man frågar hur de som har erhållit en gåva upplever det, svarar de att gåvan skapar ibland miss tankar och farhågor och att dessa känslor blandas med den skenbara tacksamheten för gåvan (Berking 1999).

Gåvans sociala betydelse och regelstyrning i vårt samtida samhälle avspeglas bland annat vid jul då vi ofta lägger ned ett stort besvär på att fundera ut inte bara hur mycket en gåva får kosta för att det ska vara skäligt, utan också på att undanröja alla signaler som kan ge mottagaren en säker uppskattning om hur mycket gåvan har kostat. Vi tar helt enkelt bort prislappen på julklappen. Att låta prislappen sitta kvar är en social fadäs. Det är en fadäs som saboterar misskännandet. Det går inte längre att inte låtsas om gåvans monetära värde. Det är i denna mening som man, kanske aktivt, måste bortse från det ekonomiska värdet av en gåva. Paradoxalt nog, som Berking (1999) visat, spelar det ibland ingen

roll hur omsorgsfullt man har tagit bort alla prislappar från en gåva, är det ändå inget effektivt skydd mot en tolkning av gåvan i enlighet med dess ekonomiska värde – för billig eller för dyr, obehagligt mycket eller pinsamt lite. Oavsett är denna typ av återgång att tolka gåvan i ekonomiska termer ett tecken på irritation och besvikelse. Än mer problematiska blir relationerna, som Zelizer (1994) visat, när man ger bort pengar som gåva, eftersom prislappen per definition varken går att plocka bort eller misskänna. Länken mellan gåvan och objektet som givits blir tydligast när mottagaren inte gillar gåvan. Att lämna tillbaka den till affären eller till givaren känns obehagligt för mottagaren. "People are uncomfortable about getting rid of an unwanted Christmas present because rejecting it rejects as well the giver and the giver's relationship to the recipient." (Carrier 1995: 26) Sammantaget ger det, i denna aspekt, en komplex bild av relationen mellan ekonomi och gåvoekonomi. Gåvan kräver ju att man aktivt lyckas mörklägga dess (faktiskt existerande) monetära värde. Det finns ingen a priori självklar lösning på hur man ska hantera de paradoxala situationer man kan hamna i när misskännandet fallerar, men alla måste förhålla sig till det faktum att misskännandepinciperna existerar. Att vända sig till traditioner och normer som är inbäddade i kulturen är ofta ett sätt att söka lösningar på paradoxen. Gåvans egenskaper, som de beskrivs ovan, gäller endast om ekonomi och gåvoekonomi existerar jämsides med varandra. Detta eftersom man, i de arkaiska samhällen som Mauss utgår ifrån i sin analys, mycket väl kan tänka sig att det finns ett förbud mot att använda gåvorna, och att de därigenom berövas sitt bruksvärde, samt mot att sälja gåvan vidare, varigenom de också berövas sitt (möjliga) monetära värde.

Genom gåvans egenskaper kommer objektet som erbjuds att identifieras med givaren och fortsätta göra det efter att själva utbytet skett (Carrier 1995). Men inte bara detta, gåvor är också, för det tredje, oförytterliga (inalienable) till skillnad från varor som är förytterliga (alienable) Det här betyder att man, i juridisk mening, avsäger sig alla rättigheter till en vara när man byter den mot andra varor. Gåvor, å andra sidan, är av den karaktären att en donators rättigheter till en gåva aldrig fullständigt kan överges och det är den här kvaliteten som gåvan har som skapar en skyldighet att återgälda den. "The defining characteristic of gift exchange is therefore... that it is an exchange of inalienable things between persons who are thereby united in a state of reciprocal bondage." (Cheal 1988: 10)

Genom utbytet av gåvor uppstår ett ömsesidigt beroende, som ett resultat av socialt konstruerade band mellan människor. Innehållet i dessa band definieras

av aktörernas förväntningar på reciprociteten. ”Reciprocity describes a social situation in which goods and services are allocated and distributed through flows between points (people or groups) in a symmetrical arrangement. It is a situation similar to that of trade, except that the latter requires the presence of the motive of gain, and a price mechanism, i.e., the presence of a market.” (Berti 1996: 36) Det är genom att acceptera en gåva som man erkänner en viss status hos givaren och existensen av en speciell typ av regler för hur reciprociteten ska se ut. Dessa reciprocitetsregler kan innebära att man måste återgälda en gåva av samma typ eller värde, eller för att åtnjuta känslor av tacksamhet och aktning (Hagstrom 1982).

För det fjärde utgör gåvan ur rent ekonomisk synvinkel en redundant transaktion. Det har föreslagits (Cheal 1988) att i ett modernt samhälle med hög arbetsdelning tas utbyten för givna. Vi måste tillgodose varor och tjänster till alla som kan uttrycka ett behov. Gåvan måste därför vara något som går utöver de utbyten som annars anses vara givna. Det måste vara något extra utöver det som vi redan förväntar oss, därför skulle alltså gåvan vara redundant. Det finns även andra argument till varför gåvan är redundant:

- a) I termer av varor och tjänster tillför gåvan ingenting som inte redan kan införskaffas eller utbytas i det ekonomiska systemet. Det kan till och med vara så att om givaren inte känner mottagaren särskilt väl och därför inte vet vad mottagaren uppskattar, kan givaren erbjuda en gåva som inte uppskattas och kanske tas för en förolämpning.
- b) Gåvor är redundanta i den meningen att de inte tillför någon netto nytta till mottagarna.<sup>14</sup> Värdet av en gåva given till en mottagare har kalkylerats för att balansera värdet av en erhållen gåva. Resultatet blir att ingen aktör har tjänat, i ekonomiska termer, på att utväxlingen av gåvor har skett.
- c) Det hävdas ofta att gåvor är redundanta därför att de gåvor som erhålls kan, om man verkligen vill, införskaffas utan att man förväntar sig gåvan i present.
- d) Den sista anledningen till varför gåvan skulle vara redundant är att gåvan är ett resultat av rituella erbjudanden i situationer där det hade räckt med en vanlig artighets- eller hövlighetsvisit. Det är dessa redundanta aspekter av gåvoekonomin som, enligt Cheal (1988), gör att den skiljer sig från andra ekonomiska utbyten.

De redundanta aspekterna på gåvan hänger också ihop med att de utbytta prestationerna inte enkelt låter sig värdebestämmas (Stenlås 1998). Dels är en gåva,

om den ses och uppskattas som gåva, något värdefullt för mottagaren utan att den automatiskt måste vara ekonomiskt kostsam för givaren. Detta förutsätter, enligt Stenlås (1998), att gåvan är, vad han kallar, kvalificerad. En kvalificerad gåva är en gåva som mottagaren inte enkelt själv kan skaffa sig. Ett exempel på denna typ av gåva är tillhandahållande av otillgänglig information. Ytterligare ett exempel är tjänster i form av hjälp att agera utanför den egna maktdomänen (Strathern 1992).

Gåvoekonomin skiljer sig, för det femte, dessutom från ekonomiska institutioner genom att den måste begränsas för att inte det sociala systemet ska falla sönder. Detta är en annan jämförelsepunkt mellan ekonomin och gåvoekonomin som blir synlig först i moderna gåvoekonomier. I den arkaiska gåvoekonomin var det relativt fastlagt vilka som var berättigade att ingå i gåvoekonomin, och kanske till och med vilka gåvor som fick ges av vem till vem. I de arkaiska samhällena var begränsningen inget stort problem eftersom gruppstrukturerna var solida och reglerades enligt hierarkier som bestämde vem som hade rätt att förvänta sig att bli medlem i en gåvoekonomi och vilken typ av rättigheter och ansvarigheter detta medlemskap medför. I dagens moderna samhälle är inte gruppstrukturerna lika solida och ibland har de blivit helt upplösta. Ett problem för gåvoekonomin, som systemrekvisit, är nu att reglera vem som får delta i utbytet inom den och även att begränsa det ekonomiska värdet av gåvan, ett problem som inte existerade tidigare. Inslag av arkaiska regler för gåvoekonomin finns naturligtvis även i en modern gåvoekonomi. Man kan till exempel tänka sig följande exempel; Inom familjen är det möjligen ett brott mot gåvans regler att barnen ger föräldrarna pengar som julklapp,<sup>15</sup> medan det omvända mycket väl kan vara fallet.<sup>16</sup> Att pengar sällan anses vara en acceptabel gåva, förklarar Berking (1999), beror på att den symboliska betydelsen av gåvogivandet försvinner om man ger pengar och det är endast det symboliska värdet som förstärker de sociala banden – främst i relationer utanför familjen. Vidare är det i de moderna gåvoekonomiska sammanhangen inte klart vilka som ska ingå i gåvoekonomin, ens när det gäller familjen. Det uppstår ofta en sorts förhandling om vem som ska ingå. ”Skall min förra frus nya mans barn ha julklappar?”; ”skall faster ha en julklapp i år?” et cetera. Troligen har en sådan förhandlingsaspekt alltid funnits med – i större eller mindre omfattning – i gåvoekonomiska sammanhang. I det moderna samhället har den emellertid accentuerats och därigenom blivit tydligare och lättare att upptäcka. Denna förhandlingsaspekt är

mycket viktig, för den pekar på den centrala egenskapen hos gåvoekonomierna; att deras centrala problem är att begränsa antalet deltagare. Reciprocitetsnormen, den tredje normen i Mauss uppräknade av gåvans normer, säger ju att vi måste återgälda erhållna gåvor. Det gör att varje ytterligare person som kommer in i gåvoekonomin blir en betungande post och ett alltför stort antal deltagare hotar att knäcka dem som ingår i den. Hyde menar även att starka sociala band mellan människor i en gåvoekonomi inte klarar för många individer, rent emotionellt. "Our feelings close down when the numbers get to big." (Hyde 1979: 89) När antalet medlemmar i en gåvoekonomi ökar kommer också riskerna att öka. Det innebär att när du erbjuder någon en gåva uppstår en osäkerhet om och när han eller hon kommer att återgälda den till dig, vilket medför risker av olika slag. Riskerna kan vara ekonomiska (har jag råd att återgälda gåvan?), men kan också ha att göra med status och maktpositioner. Att acceptera en gåva kan ge en signal om min svaghet (jag behöver få min gåva återgäldad!). Normerna som medföljer gåvoekonomin kan omvänt även visa att en givare är stark och oberoende (genom att erbjuda gåvor visar jag att jag har resurser och att jag inte tycker att risken överväger nyttan med att ge). *Förutsättningen för att gåvoekonomin ska fungera är alltså att man kan begränsa antalet deltagare.* Detta låter sig nu jämföras med ekonomin i vanlig mening. Där gäller ju det omvända; marknader strävar efter att expandera. På denna punkt fungerar gåvoekonomins och ekonomins respektive logiker på motsatt sätt; den förstnämnda kräver begränsning, den sistnämnda expansion. Ett konkret system kommer alltså att fungera mycket olika beroende på vilken logik det är som gäller. Ovanstående sagt för att intrikata gåvoregler ingalunda saknas i moderna gåvosammanhang.

Frågan är då vilka som ska ingå i ekonomin. Hur tar man sig in och vilka (institutionella) resurser kan man dra på för att lyckas bli en del av gåvoekonomin? Institutionella resurser har att göra med vad man kan hänvisa till för att få inträde, till exempel medlemskap i frikyrkan eller deltagande i idrottsklubben, alltså att man innehar en form av socialt kapital. Eftersom gåvan innefattar en plikt i både givandet och mottagandet blir det viktigt att veta vilken typ av gåva som är rimlig att ta emot respektive att ge: "... what sometimes makes a gift a failure is not that the recipient doesn't like the present but, rather that the object given is 'inappropriate' to the relationship between the giver and the recipient: It means the 'wrong thing' or sends the 'wrong signal. ... Gifts must be 'proportional' to the relationships in which they are embedded." (Carruthers & Babb 2000: 22) Frågan om vad som kan ingå som gåva kan delvis besvaras av vil-

ken information och annat socialt kapital som finns att tillgå. Dessutom måste man kunna leverera för att erhålla den legitimitet som krävs för att bli en deltagare i ekonomin. Ett exempel på vilken typ av gåvor som är rimliga att erbjuda tydliggjordes i Bilklubben i en regional ekonomi. Medlemmarna i denna klubb är ofta företagare och de delar ett intresse för antika sportbilar. Till dessa medlemmar ges en viss typ av gåvor; till exempel originalnavkapslar, men inte en bil. På den industriella arenan däremot är det accepterat att låna ut maskiner, lokaler och personal som gåva. De kulturella normerna för denna särskilda regionala ekonomi avgjorde vilket värde som kan eller inte kan accepteras som gåva. Det är liknande normativa mekanismer som får en gåvoekonomi att utesluta aktörer. Om man medvetet eller omedvetet bryter mot någon av de normer som reglerar gåvoekonomin kan man mer eller mindre bryskt bli utesluten ur densamma. Vid ett tillfälle bestämde den lokala företagarföreningen att man skulle ge samhället en gåva, man ville ge något tillbaka och visa sig generös mot lokalsamhället. Man bestämde att alla företagare skulle bidra med något, men två företagare vill inte vara med om detta, vilket föranledde ordföranden i föreningen att senare kommentera, *”de lär aldrig mer göra om det”*. Kommentaren antyder att dessa två företagare blev i det närmaste uteslutna från gåvoekonomin och inte längre fick tillgång till de gåvor som tidigare erbjudits dem. Ett konkret exempel i en lokal ekonomi är hur omgivningen reagerar på en företagare som gör konkurs. Vissa aktörer som gör konkurs blir dramatiskt och obarmhärtigt uteslutna från ekonomin, medan andra kan få en andra chans, beroende på om man ingår i gåvoekonomin eller inte. Dessutom, ska vi tillägga, har det också att göra med om man själv är orsak till konkursen eller om man ofrivilligt har drabbats av någon annans dåliga beslut, exempelvis kunder som inte betalar fakturan och så vidare. Gåvoekonomin blir enklare att kontrollera om de strukturella omständigheterna är homogena, till exempel när företagen i ett industriellt distrikt producerar och tillverkar liknande produkter.

### **Gåva och reell ekonomi**

I normala ekonomiska sammanhang kan den person eller företag betraktas som vinnare som själv lagt ut lite och får tillbaka mycket. Även i detta hänseende skiljer sig gåvoekonomin från ekonomin. Mauss tycks nämligen mena att det rakt omvända förhållandet gäller i gåvoekonomin. ”Enligt Mauss bestäms status i samhället genom gåvans regler. När en relation upprättas genom gåvor följer, att



den som erhåller största värdet i utbytet, får lägre status.”(Erikssons förord till Mauss 1972: 11) Enligt denna analys skulle alltså vinnaren vara den som har givit mest, inte den som tagit emot mest och gåvogivarens motiv är ”... precisely the opposite to the capitalist’s: whereas the latter maximises net incomings, the former maximises net outgoings”. (Gregory 1982: xx) Gåvoekonomin är i denna mening en spegelvänd ekonomi. Därmed har vi kommit till den sjätte jämförelsepunkten.

Gåvoekonomin kännetecknas, för det sjätte, av att konkurrens är omöjlig, eller åtminstone att man inte kan konkurrera på samma sätt som på den ekonomiska marknaden. Med konkurrens om gåvor kan man dumpa värdet på andras gåvor till en viss gräns, men det är inte möjligt att göra detta öppet och tydligt. Att konkurrera om gåvor skapar en hierarki inom det sociala systemet. Genom att göra affärer och köpslå på marknaden om varor och tjänster kan man göra en stor vinst, men att agera på samma sätt inom gåvoekonomin kan leda till en ohanterlig situation.

Man kan nu självfallet fråga sig om Mauss har rätt i sitt påstående – särskilt om vi förflyttar oss från arkaiska samhällen till moderna. Man kan nu tänka sig en alternativ modell, men även den är motsatt logiken i det vanliga ekonomiska utbytet. Enligt den kan man tänka sig att gåvan främst måste hålla sig inom rimliga ramar. Även här blir alltså det ekonomiska värdet viktigt, även om det vore en plumphet och ett brott mot gåvans logik att uttala det. Man kan formulera det som att det inte bara är antalet deltagare i gåvoekonomin som behöver kontrolleras och begränsas, utan även prisnivåerna eller det ekonomiska värdet på de gåvor som ges. Härvidlag skiljer sig naturligtvis gåvan från den ekonomiska transaktionen; ingen blir arg för att han har fått för mycket betalt för en vara han sålt. Ett intressant exempel som faller mitt emellan kategorierna finns i basarernas prutande. Där är det likaledes ett normbrott att gå med på att betala ett för högt pris på varan. Prisnivåproblemet accentueras när gåvor ges i församlingar som inte är naturliga grupper, som till exempel anonyma julgåvor på en arbetsplats. I sådana fall saknas möjlighet för deltagarna att känna av vad som är en rimlig nivå. Därför får man vid sådana tillfällen ta sin tillflykt till att diktera vad som är en rimlig nivå, vad som annars är ett brott mot den gåvonorm som antydde av Bourdieu. Det kan till exempel heta att man skall ge för högst 100 kronor. Märk väl att man säger högst 100 kronor, inte minst 100 kronor. Självfallet får deltagarna inte kraftigt understiga det angivna beloppet (vilket också skulle vara ett brott), men diktatet gäller likväl maximibeloppet.

Eftersom gåvologikens normer bland annat är utformade för att stärka de sociala banden kan man förstå Hagstroms (1982:22) kommentar att "... as in all giftgiving, the expectation of return gifts (of re-cognition) cannot be publicly acknowledged as the motive for making the gift. A gift is supposed to be given, not in the expectation of a return, but as an expression of the sentiment of the donor toward the recipient." Den här typen av förväntningar kan systematiskt användas för manipulering av den sociala relationen. Eller som Hagstrom (1982: 22) skriver; "Giftgiving is capable of cynical manipulation; if this is publicly expressed, however, the exchange of gifts ceases, perhaps to be succeeded by contractual exchange". Att det existerar en förväntning på att gåvan ska bli återgäldad blir tydligt när den uteblir (kanske på ett medvetet manipulativt sätt). I arkaiska samhällen brukade ett misslyckande att återgälda en gåva i rimlig tid eller till rimligt värde, betyda krig och i modern tid starka antagonistiska känslor och ibland kontroverser och öppna konflikter. Åtföljandet av reciprocitetsnormerna utgör generellt en stabiliserande roll i samhället. Till exempel Gouldner (1960: 168) menade utifrån ett funktionalistiskt systemperspektiv att "... if a social system is to be stable there must always be some 'mutuality of gratification'. Social system stability, then, presumably depends in part on the mutually contingent exchange of gratifications, that is, on reciprocity as exchange." Därför blir ett normbrytande just en risk för systemet i sin helhet. *Gåvoekonomin utgör därmed en lämplig metod för effektiv social kontroll av de aktörer som ingår i den.*

Ovanstående aspekter av gåvoekonomin gör att denna typ av ekonomi skiljer sig radikalt från andra typer av ekonomier. Att gåvoekonomin i sig är redundant i ekonomiska termer skiljer den från annan ekonomi. Gåvoekonomin, i motsats till marknadsekonomin, är i strikt mening inte nödvändig för produktion och distribution av varor och tjänster. Om gåvoutbytet inte styrs av ekonomisk (lag-) nödvändighet, så framstår gåvoinstitutionen som relativt oberoende från strukturell nödvändighet eller determination. Alltså, mellanmänniskt gåvoutbyte i det moderna samhället verkar inte vara starkt determinerad av sociala positioner, roller eller klasser. Cheal (1988) menar tvärtemot att gåvoutbytet är strukturerad av interaktionsprocesser styrda av starka normer som förutsättning för effektivt socialt samarbete i samhället. Gåvor används för att konstruera specifika typer av frivilliga sociala relationer. Cheal (1988) menar att utbyten av gåvor från en individ till en annan ska förstås som ett sätt att institutionalisera sociala band. Nätverksinstitutionen och framför allt gåvoekonomin tillhandahåller de mekanismer som strukturerar interna positioner och möjligheter inom institutionen,

men endast för dem som kan spelets regler och har resurser att byta med. Samtidigt belägger institutionen aktörerna med restriktioner där de sociala processerna innebär att sanktioner kan drabba den som bryter med nätverkets normer (Stenlås 1998).

De relationer som produceras och reproduceras inom ramen för en gåvoekonomi kan utgöra en källa till förtroendeskapande relationer. Man kan lita på de personer som återgäldar en gåva och gör det inom rimlig tid med en gåva som har ett likartat värde. Vid situationer där det råder brist på förtroende, till exempel beroende på om det råder osäkerhet om återgäldandet av en gåva kommer att genomföras eller ej, blir praktiska lösningar betydelsefulla. Dessa lösningar kan inkludera ritualer och rutiner som genererar förtroende som ett resultat av att människor delar en gemensam gåvoekonomi. Rutiniseringen av en gåvoinstitution, och också en gemensam kunskap eller förståelse av gåvoinstitutionen, kan vara grunden till ett ömsesidigt förtroendekapital. Gåvoinstitutionens stabilitet och förmåga att reproducera de sociala relationerna påverkar förtroendevån i det givna samhället. Gåvor ges dock inte till vem som helst. De ges till personer vilken givaren har personliga band till eller till någon som innehar en position inom samhället som givaren själv tillhör. Att det är på detta vis, menar Cheal, beror på att gåvoekonomin är redundant och inte skapar någonting, endast tillför och utvecklar vad som redan existerar. Konsekvensen av detta är att gåvor cirkulerar inom relativt stängda sociala grupper som redan innan har relationer till varandra. Man föredrar att utbyta gåvor inom vissa grupper (oftast familj och släkt) och därmed utestänga andra grupper från gåvoekonomin.

### **Gåvan och regional ekonomi**

För att kunna uppnå något utanför sitt eget företag krävs kontakter som man erhåller via socialt kapital och gåvoinstitutionen. Utan dessa goda kontakter som hjälper honom är företagaren maktlös. En av de normer som kan finnas i industriella distrikt kan, precis som i Stenlås studie, formuleras; Du ska alltid, om det låter sig göras, hjälpa en person som ingår i gåvoekonomin med vadhelst det rör sig om. ”Om bistånd av någon anledning inte låter sig lämnas, måste detta förklaras för vederbörande på ett sådant sätt att själva den personliga relationen inte skadades. En sådan förklaring kunde vara mycket omständlig och ofta mer komplicerad än att verkligen utföra den begärda tjänsten. Det kunde exempelvis röra sig om olika kompensatoriska tjänster eller upprepade försäkringar om att vänskapen (och därmed relationen) bestod.”(Stenlås 1998: 233-234)<sup>17</sup> Marcel Mauss

(1972) påpekar att en utbytsekonomi för det första inte börjar med efterfrågan av en tjänst utan med givandet av en gåva. Det är med sin förmåga att ge generöst som en ledare bygger upp sin position. För det andra visar Mauss att själva tinget som byts inte är det primära utan den status givandet ger. Det oerhört starka implicita kravet på återgåldande som gåvan medför är själva grundvalen i gåvans ekonomi. Det rör sig om kulturellt bestämda statusreglerande mekanismer. Genom att ge, att ta emot och att återgålda, produceras och reproduceras status, det gäller i lika mån för företagsledare som för Mauss hövdingar. Mauss menade att en förutsättning för gåvomekanismen var att värdet inte kunde fastställas exakt. Om detta lät sig göras, blev gåvan möjlig att återbetala. Om man tänker sig gåvan som en regulativ princip även för tjänster och inte bara varor som inte låter sig mätas i pengar och utbyte av värden som inte är egna utan kontrolleras för någon annans räkning, kan inte utbytet utan vidare återgåldas med pengar, och det finns därmed ingen anledning att förvisa gåvomekanismen till arkaiska samhällen i dessa fall (Stenlås 1998).

Genom gåvoutbyten inom begränsade sociala nätverk i en regional ekonomi, framför allt inom den ekonomiska eliten, kan de sociala banden stärkas och ett symboliskt och socialt kapital produceras. Denna möjlighet uppstår bland annat därför att det i de industriella distrikt som här avses finns en balans mellan marknaden och gåvoekonomin. Bland annat arbete ses som en gåva till företaget från företagarens familj. *I dagens ekonomi har gåvoinstitutionen ytterligare en annan funktion som inte fanns i traditionella samhällen; att underlätta ekonomisk (monetär) utveckling i begränsade ekonomiska regioner.*

### **Gåvans användning idag**

Historiskt sett har en allt större del av den substantiella produktionen av varor och cirkulationen av dessa förflyttats från hushållets domän till separata kommersiella institutioner (Carrier 1995). Varor kännetecknas av att de är flyktiga och opersonliga, till skillnad från gåvor som är uthålliga och personliga. Dessutom är varor något som köpes och säljes, gåvor är givna och erhållna.

Berking (1999) menar att gåvoekonomins betydelse till och med ökar och genomtränger allt större delar av vardagslivet i det moderna, kapitalistiskt organiserade samhället. "Reciprocity is gaining ground as a protest against equivalence." (Berking 1999: 20) Även Godelier (1999) menar att gåvoekonomin i hög grad fortfarande existerar men under andra omständigheter. Idag behöver vi inte använda oss av

gåvor för att producera eller reproducera de fundamentala sociala strukturerna. Vi behöver inte heller tävla om att ge gåvor för att få politiskt inflytande (även om detta händer då och då). "Gift-exchange exists, but it is now free from the burden of having to produce and reproduce the fundamental social relationships common to all members of society." (Godelier 1999:207)

Gåvoekonomin följer fortfarande idag en logik och ett normsystem som befinner sig utanför marknad och vinstmaximering, kanske till och med utanför kalkylerat beteende. Godelier (1999) menar att dagens gåvoekonomi inte bara befinner sig utanför marknaden utan även innehåller normer som är motsatta och motsätter sig marknadens logik. För Godelier (1999) är nödvändigheten av att producera samhället lika stort idag som i arkaiska samhällen, men idag kommer inte något potlatchliknande system att kunna få dess medlemmar att återgälda, än mindre återgälda med ett högre värde. I samtidens gåvoekonomi kommer alltså inte gåvor av ekvivalent värde att återgäldas. Samtidigt är de icke kalkylerade utbytena i gåvoekonomins skepnad en öppning för det solidariska handlandet som ger möjligheter för olika sociala rörelser att bedriva välgörenhet till socialt behövande. Cirka 75 procent av de amerikanska invånarna ger bidrag till olika välgörenhetsfonder och 4,3 procent av hushållens inkomster används till gåvor till nära och kära.<sup>18</sup> Gåvoekonomins aktualitet tydliggörs när vi ser på angränsande fenomen som är vanliga i dagens ekonomi; mutor, filantropi och sponsorskap. Möjligheterna att utveckla entreprenörskap, inom framför allt etniskt företagande, och för monetärt resurssvaga att ingå i en social ekonomi av typen bytesringar eller så kallade Rotating Credit Associations, ökar betydligt med utbytesprinciper som följer den generella reciprociteten som finns i gåvoekonomin (Seligman 1997). En stor del av den reella ekonomin rör sig fortfarande kring givandet av gåvor eller angränsande fenomen som följer en liknande logik som gåvan. *Blat*-systemets informella utbytesregler har fortsatta implikationer i den post-Sovjetiska ekonomin (Ledeneva 1998). Att till exempel ge pengar till välgörande ändamål eller att ge blod- eller organdonationer och den status som kan följa med sådant givande, följer likartade normer som gåvan i dess generella mening (Titmuss 1997). Ibland är gränsen mellan muta (som är olagligt) och gåvogivande (som är lagligt) suddig, likväl följer dessa kulturella normer som fortfarande är starka (Smart 1993). Som vi har sett när det gäller diskussionen om misskännande, är de normativa krav som skapas via gåvan endast giltiga så länge reciprocitetsnormerna är implicita. Vid explicita krav på reciprocitet

transformeras gåvan till exempelvis en muta.

I det moderna samtidssamhället används fortfarande gåvor på åtminstone fyra olika sätt:

- 1) Som ett sätt att starta en relation och närma sig en annan individ och som ett sätt att visa sin vilja att ”investera” i relationen.
- 2) Som en bekräftelseritual där gåvor utbytes för att signalera att saker och ting är som de ska vara. Att bringa ordning i en osäker relation, helt enkelt.
- 3) Samhörighetsritualer som är designade för att visa att relationen har en framtid. Denna ritual ska inte lämna några tveksamheter om att aktörerna hör ihop även framåt i tiden.
- 4) Som ett sätt för en regional ekonomi att skapa resurser som marknaden inte kan tillhandahålla lika enkelt och som underlättar konkurrensen för företagare på nationell och global nivå.

”Giving is, in general, one of the strongest sociological functions. Without constant giving and taking within society – and also outside exchange – no society would come into existence. For giving is not at all a mere effect of one person upon another; it is precisely what is required of a sociological function: it is interaction” (Simmel i Berking 1999: 31.)

## Noter

<sup>1</sup> Denna artikel diskuterades på svenska sociologförbundets årsmöte i Växjö den 28-29 januari 2000 i arbetsgruppen Ekonomisk sociologi och organisationssociologi. Tack till samtliga som där gav mig kommentarer och tack till Ola Agevall som i en tidig version av denna text har kommit med fruktbara kommentarer, samt till Sven-Åke Lindgren. Tack också till tidskriftens granskare för konstruktiva synpunkter.

<sup>2</sup> Jag kommer nedan att använda mig av begreppen utbyten och reciprocitet. Dessa begrepp har olika betydelser. I arkaiska samhällen hävdar Berking, var likheterna mellan utbyten och reciprocitet mer liknande varandra än de är idag. Gåvor syftar i första hand till att uppnå reciprocitet emedan marknaden och varor som cirkulerar där syftar till det rena utbytet. Berking (1999) *Sociology of Giving* SAGE. Se särskilt kapitel 4.

<sup>3</sup> Enligt TT 23/12-2000 visar den snabbmätning som Handelns Utredningsinstitut(HUI) gjort för handeln mellan 1 december och 19 december 2000 att omsättningen kring julklappshandeln ökat med omkring 4 procent jämfört med 38,2 miljarder kronor under samma period förra året. "Det pekar mot att decemberhandeln kommer att uppgå till närmare 40 miljarder i år. Det innebär att år 2000 blir ett av handelns bästa år genom tiderna. I decemberhandeln sätter varje svensk sprätt på 4470 kronor och varje hushåll gör av med 9460 kronor."

<sup>4</sup> Industriella distrikt brukar beskrivas med att de har fyra specifika kännetecken: 1. Industriella distrikt är ett kluster av just geografiskt koncentrerade och sektorsspecialiserade små- och medelstora industrier. 2. Det finns en stark, relativt homogen kulturell och social bakgrund som länkar samman de ekonomiska aktörerna samt skapar en gemensam och brett accepterad beteendekod, ibland är denna kod explicit, men oftast implicit. 3. Det finns en uppsättning relationer mellan de ekonomiska aktörerna och andra sociala institutioner som är både vertikala och horisontella, som baseras både på mark-nads- och icke-marknadsutbyten av varor, tjänster, service, information och människor. Relationerna kännetecknas av en balans mellan samarbete och konkurrens. 4. Det finns ett nätverk av offentliga och privata lokala institutioner som stöttar de ekonomiska aktörerna i sina kluster. Rabellotti (1997) *External Economies and Cooperation in Industrial Districts – A Comparison of Italy and Mexico* Macmillan Press LTD. Inom företags- och nationalekonomi har man använt andra begrepp än industriellt distrikt för att tydliggöra fenomenet. Till exempel Porter (1990) *The competitive advantage of nations* The Free Press, använder "clusters", Storper (1992) "The limits to globalization: Technology districts and international trade" *Economic Geography*, 68 60 93, använder begreppet "technology districts", Lundvall (Ed.) (1992) talar om *National systems of innovations* i en bok med samma titel. Pinter, Pyke & Sengenberger (Eds.) (1992) använder just begreppet "Industrial districts" i boken *Industrial districts and local economic regeneration* Basic Books.

<sup>5</sup> Se till exempel Hyde (1979) *The Gift – Imagination and the Erotic Life of Property* Vintage Books.

<sup>6</sup> Gåvor kan alltså i den betydelse jag lägger i dem, vara både materiella (maskiner, pengar, varor, personal, lokaler) och immateriella (information, förtroende, status, makt).

<sup>7</sup> Camerer (1988) menar att gåvor ger olika typer av (ekonomiska) signaler som blir svårbegripliga utifrån en traditionell ekonomisk analys då gåvan i ekonomisk mening är ineffektiv. Därför föreslår Camerer, utifrån spelteoretiska resonemang, andra förklaringar till varför gåvor ges, som till exempel att man signalerar en beredskap att "satsa" på en relation, vi ger gåvor av konvention, att ge en gåva visar hur mycket en givare vet och kan om mottagarens smak och intressen. Dessa förklaringar visar alla att gåvor ges trots deras ekonomiska ineffektivitet. Se jämförelser med diskussionen om gåvans redundans.

<sup>8</sup> Se till exempel Nee & Ingram (1998) "Embeddedness and Beyond: Institutions, Exchange, and Social Structure" i Brinton & Nee (Eds.) *The New Institutionalism in Sociology* Russell Sage Foundation. DiMaggio (1994) "Culture and Economy" i Smelser & Swedberg (Eds.) *The Handbook of Economic Sociology* Princeton Russell Sage Foundation. Hollingsworth & Boyer (1997) *Contemporary Capitalism – The Embeddedness of Institutions* Cambridge University Press.

<sup>9</sup> Som en granskare av denna artikeln påpekade, har den franska tidskriften *Revue de MAUSS* sedan ett antal år försökt utveckla en hel samhällsvetenskap centrerad kring Marcel Mauss verk "Gåvan".

<sup>10</sup> Analysen av gåvoekonomin har traditionellt använts för att dra slutsatser om hur arkaiska samhällen har fungerat, men analysen går också att använda på samtida samhällen som kännetecknas av modern kapitalism. Se argument i till exempel Cheal (1988) *The Gift Economy* Routledge.

<sup>11</sup> Idéerna om att se förväntningarna på att en gåva ska returneras som en norm har omfattats av sociologer och antropologer som Emile Durkheim, Marcel Mauss, Bronislaw Malinowski och Lévi Strauss. Att det skulle vara på grund av en norm som gåvoutbyten sker har senare kritiserats av till exempel Weiner, som utifrån en omtolkning av antropologiska studier menar att det snarare beror på att det finns en stark kraft att vilja undanhålla de oförytterliga varorna från cirkulation eller utbyten. Det finns en kulturell ideologi som består i att det alltid framgår vem givaren av en gåva är samtidigt som man gärna vill erhålla gåvor vill man slippa att själv ge några, och det är kombinationen eller paradoxen i detta som gör att utbyten uppmuntras, enligt Weiner. Weiner (1992) *Inalienable Possessions – The Paradox of Keeping-While-Giving* The University of California Press.

<sup>12</sup> Carrier (1995) *Gifts and Commodities* Routledge. Carrier visar, med hänvisning till Davis Exchange Open University Press 1992 och Lea, Walker & Webley "An Interview Study on the Origins of the Problem of Debt" paper presenterat på SASE:s konferens 1992, att normen att ge gåvor till närstående ibland kan vara så stark att man hellre hamnar i skuld än låter bli att ge.

<sup>13</sup> På liknande sätt diskuterar Marshall Sahlins reciprocitet utifrån vad han kallar social distans och som betecknar avståndet mellan människor i den sociala strukturen. Han gör distinktioner mellan tre typer av reciprocitet: generaliserad reciprocitet, balanserad reciprocitet och negativ reciprocitet. Vid generaliserad reciprocitet är likvärdigheten i gåvans värde inte viktigt. I en kontext där den moraliska normen av reciprocitet är väldigt stark, till exempel i – idealtypiskt sett – små lokala samhällen, är behovet hos den som erhåller gåvan det som utlöser utbytet. Hjälps ges och förväntas ges när behov hos någon uppstår. Men det uppstår inte en en-till-en situation mellan gåvan (hjälpen) och återgäldandet vad gäller värdet av varorna eller tjänsterna som utbyts. Alltså, man behöver inte återgälda gåvan med någonting som har likvärdigt värde. Gåvor är uttryck för sociala relationer på ett sådant sätt att de aldrig kan uppnå statusen av att kunna mätas i termer av likvärdigt värde. Även tidsaspekten mellan att gåvan givits till dess att den återgäldats är obestämd och än en gång är behovet avgörande för återgäldandet. Är relationen bra kan ensidiga utbyten ske även över långa tidspärperioder. Generaliserad reciprocitet beskriver utbyten som sker i en social kontext där människor är mer eller mindre skyldiga varandra. Obestämdheten i utbytena stärker de sociala banden via förpliktigheten och inordnandet av materiella intressen i förpliktigheten. Att ge en gåva är i denna kontexten alltid ett återgäldande av hjälp som man erhållit tidigare av någon som står en nära. Den generaliserade reciprociteten kännetecknar alltså den minsta sociala distansen och de nära relationerna i familjen, bysamhällen och lokala områden. Stabiliteten i det sociala systemet kan sägas vara en funktion av att alla är skyldiga alla någonting som vid något tillfälle förväntas betalas tillbaka. Den balanserade reciprociteten existerar där de sociala banden är lösare än i ovanstående fall och där de sociala banden är skilda från materiella intressen. Därför är utbytet av varor och tjänster regle-



rat till att de ska ha likvärdigt värde och tiden det tar att bli återgäldad. Idealet i denna typ av utbyten är att ett simultant utbyte sker av identiska varor. I denna typ av utbyten utvecklas sociala och symboliska band mellan individer och grupper genom materiella varor där utbytets likvärdighet uttrycks i varornas värde samt att man avstår från att vara skyldig någon någonting. Generellt sett är alltså den balanserade reciprociteten ett sätt att beskriva utbyten där givandet och återgäldandet sker och kompenserar varandra inom en specifik tidsrymd. Det materiella utbytet i transaktionen är fortfarande inbäddat i sociala relationer och används som ett medel genom vilka sociala band produceras och reproduceras utan att vara inordnat i det materiella utbytet. Balanserad reciprocitet kännetecknar samhällen där det sociala avståndet mellan människor är på medeldistans, som avlägsna släktingar, relationer mellan människor som befinner sig på olika orter och så vidare. Det är denna typ av reciprocitet som underliggör Mauss tolkning av gåvoutbyten som en policy för att säkerställa fredliga relationer med grannar.

Till sist den negativa reciprociteten som uppstår där den sociala distansen är som störst och där det materiella intresset är det enda motivet till transaktionen. Typiska exempel är stöld, svindel, köpsläende där den negativa sociala relationen är ett direkt resultat av den materiella vinst som den starkare förhandlingsparten gör. Transaktionerna kännetecknas av ett tagande utan ett givande och avslutas så fort man erhållit det man tänkt sig erhålla.

För gåvoinstitutionens vidkommande är utbytet i hög grad kännetecknat av en balanserad reciprocitet, då och då kombinerad med en generaliserad reciprocitet. Sahlins (1972) *Stone Age Economics* Aldine-Atherton Inc.

<sup>14</sup> Det här gäller framför allt den balanserade reciprociteten i Sahlins termer.

<sup>15</sup> Dessutom är det normalt att det uppstår en obalanserad reciprocitet i föräldrar-barn relationen. Föräldrar ger mycket fler julklappar med större värde till sina barn än tvärtom. Till exempel i Caplow's studie *Middletown III* gav föräldrarna sju gånger fler julklappar till sina barn än vad de mottog själva. Caplow (1984) "Rule Enforcement without Visible Means: Christmas Gift Giving in Middletown." *American Journal of Sociology*. May Vol 89, No 6. 1306-1324.

<sup>16</sup> Se Zelizer (1994) för en diskussion kring pengarnas sociala betydelse och användning. *The Social Meaning of Money*

<sup>17</sup> Stenlås (1998), I Stenlås studie analyseras de inre nätverken som fanns kring Wallenberg under tiden före andra världskriget.

<sup>18</sup> För olika empiriska mätningar av gåvoekonomins storlek se Caplow (1982) "Christmas Gifts and Kin Networks" *American Sociological Review* June, Vol 47, No 3. Och Cheal (1988) *The Gift Economy* Routledge.

## Referenser

- Berking, H. (1999) *Sociology of Giving* London: SAGE.
- Berti, L. (1996) "Society and the Market: Remote and Less Remote Sources of a Present Issue" I Nudler, O & Lutz, M. (Ed.) *Economics, Culture and Society – Alternative Approaches: Dissenting Views from Economic Orthodoxy* New York: The Apex Press och Tokyo, New York, Paris United Nations University Press..
- Bourdieu, P. (1999) [1977] *Outline of a Theory of Practice* Cambridge:

- Cambridge University Press.
- Bourdieu, P. (1990) [1980] *The Logic of Practice* Cambridge: Stanford University Press.
- Bourdieu, P. (1999) *Praktiskt förnuft. Bidrag till en handlingsteori* Göteborg: Daidalos.
- Bourdieu, P. (2000) *Pascalian Meditations* Cambridge: Polity Press.
- Brinton, M & Nee, V. (Eds.) (1998) *The New Institutionalism in Sociology* New York: Russell Sage Foundation.
- Camerer, C. (1988) "Gifts as Economic Signals and Social Symbols" *American Journal of Sociology* Supplement.
- Caplow, T. (1982) "Christmas Gifts and Kin Networks" *American Sociological Review* June, Vol 47, No 3.
- Caplow, T. (1984) "Rule Enforcement without Visible Means: Christmas Gift Giving in Middletown." *American Journal of Sociology*. May. Vol 89, No 6. 1306-1324.
- Carrier, J. (1995) *Gifts and Commodities* London: Routledge.
- Carruthers, B. G. & Babb, S. L. (2000) *Economy/Society – Markets, Meanings, and Social Structure* London & New Dehli: Pine Forge Press.
- Cheal, D. (1988) *The Gift Economy* London & New York: Routledge.
- DiMaggio, P. (1994) "Culture and Economy" i Smelser, N. J. & Swedberg, R. (Eds.) *The Handbook of Economic Sociology* New York: Princeton Russell Sage Foundation.
- Eriksson, B. G. *förord till Mauss M. (1972) Gåvan* Lund: Argos.
- Godelier, M. (1999) *The Enigma of the Gift* Cambridge: Polity Press.
- Gouldner, A. (1960) "The Norm of Reciprocity: A Preliminary Statement" *American Sociological Review* April, Volume 25, Number 2.
- Gregory, C. A. (1982) *Gifts and Commodities* London: Academic Press.
- Hagstrom, W. O. (1982) "Gift giving as an organizing principle in science" I Barnes, B. & Edge, D. (Eds) *Science in Context. Readings in the Sociology of Science* Open University Press. Milton Keynes. Open U. P.
- Hollingsworth, J. R. & Boyer, R. (1997) *Contemporary Capitalism – The Embeddedness of Institutions* Cambridge: Cambridge University Press.
- Hyde, L. (1979) *The Gift – Imagination and the Erotic Life of Property* New York: Vintage Books.
- Ledeneva, A. (1998) *Russia's Economy of Favors* Cambridge: Cambridge University Press.
- Lundvall, B-Å. (Ed.) (1992) *National systems of innovations* London: Pinter.

- Mauss, M. (1972) *Gåvan* Lund: Argos.
- Nee, V. & Ingram, P. (1998) "Embeddedness and Beyond: Institutions, Exchange, and Social Structure" i Brinton, M & Nee, V. (Eds.) *The New Institutionalism in Sociology* New York: Russell Sage Foundation.
- Polanyi, K. (1957) "The Economy as Instituted Process" Polanyi, Arensberg & Pearson (Eds) *Trade and Market in the early Empires* New York: The Free Press.
- Polanyi, K. (1989) *Den stora omdaning* Lund: Arkiv förlag.
- Porter, M. E. (1990) *The competitive advantage of nations* London: The Free Press.
- Pyke, F. & Sengenberger, W. (Eds.) (1992) *Industrial districts and local economic regeneration* Geneve: Basic Books.
- Rabellotti, R. (1997) *External Economies and Cooperation in Industrial Districts – A Comparison of Italy and Mexico* New York: Macmillan Press LTD.
- Revue du MAUSS (1988-) Paris: La Découverte.
- Sahlins, M. (1972) *Stone Age Economics* New York: Aldine-Atherton Inc.
- Seligman, A. B. (1997) *The Problem of Trust* Princeton: Princeton University Press.
- Smart, A.(1993) "Gifts, Bribes, and Guanxi: A Reconsideration of Bourdieu's Social Capital" *Cultural Anthropology* 8(3): 388-408
- Smelser, N. (1959) "A Comparative View of Exchange Systems", *Economic Development and Cultural Change*. 7: 173-182.
- Smelser, N.J. & Swedberg, R. (Eds.) (1994) *The Handbook of Economic Sociology* New York: Princeton Russel Sage Foundation.
- Stenlås, N.(1998) *Den inre kretsen* Lund: Arkiv Förlag.
- Storper, M. (1992) "The Limits to Globalization: Technology Districts and International Trade" *Economic Geography*, 68 60 93
- Strathern, M. (1992) "Qualified value: the perspective of gift exchange" i Humphrey C. & Hugh-Jones S. Barter, *Exchange and Value: Anthropological Approach* Cambridge: Cambridge University Press.
- Titmuss, R. M. (1997/1970) Oakley A. & Ashton J. (Eds) *The Gift Relationship – From Human Blood to Social Policy* London: LSE Books.
- Weiner, A. B. (1992) *Inalienable Possessions – The Paradox of Keeping-While-Giving* Berkeley, Los Angeles, Oxford: The University of California Press.
- Zelizer V. (1994) *The Social Meaning of Money* New York: Basic Books.

## **Abstract**

### *The Gift-Economy in the Modern Society*

In the article it is argued that the institution of the gift – analysed ever since Marcel Mauss influential essay from 1925 “The Gift” – still is of sociological interest. The article proceeds by comparing the gift-economy to the market economy, which is done in six subsequent steps: 1. The private and public spheres of the gift. 2. The social mechanisms misrecognition of the gift. 3. The gift as an inalienable possession. 4. The functional redundancy of the gift from an economical viewpoint. 5. The excluding characteristics of the gift-institution. 6. Competitive behaviour within the bounds of the gift-institution. On the basis of this argument, it is argued, firstly, that the gift institution works through strong informal and institutionalised norms that are important for the co-ordination of exchanges in a modern society, not just the archaic societies analysed by Mauss. Secondly, it is argued that the effects of the gift-economy on social relations have great impact on the workings of everyday economic exchanges, especially in the local and regional context.

Keywords: Gift-economy, reciprocity, norms.

# Samspill i paret:

## Tilfredshet med livet for ektefeller på norske gårdsbruk

AV KNUD KNUDSEN

### Problemstilling

Et grunnleggende aksiom i sosiologen sier at mennesket utvikles til sosial vesen gjennom interaksjon med andre. Forventninger og normer formidlet fra dem rundt individet former Selvet, ikke bar i yngre år, men gjennom hele livsløpet. Formålet med denne artikkelen er å bidra til den faglige forståelsen av samspillet i to-person forhold, med særlig fokus på par i landbruket. Vi vil forstå parternes subjektive velvære som resultat av komplekse mekanismer, inklusive gjensidig påvirkning mellom ektefellene<sup>1</sup>. I utgangspunkt ses subjektive vurderinger som bestemt av de objektive betingelser den enkelte lever under. Videre antas at ektefellene influerer på hverandres oppfatninger via utveksling av synspunkter, læring og tilpasning i det daglige liv. Ett viktig mål i det følgende er teoretisk og empirisk å utforske slike resiproke mekanismer mellom bonden og hustruen i moderne landbruk. Forskning har godtgjort virkninger av ekteskapet for individets opplevde liv (Clemente og Sauer 1976; Campbell, 1981; Mastekaasa 1993; Blom og Listhaug 1988). Det å ha en ektefelle øker gjerne det subjektive velvære, selv om sammenhengen avhenger av kvaliteten på relasjonen (Gove, Hughes og Briggs Style 1983). Til tross for sosiologers gamle interesse for samspillet i ekteskapet (Durkheim 1951; Landis 1946) er selve tilpasningsmekanismene egentlig lite studert, delvis på grunn av metodiske vansker, i tillegg til mangel på

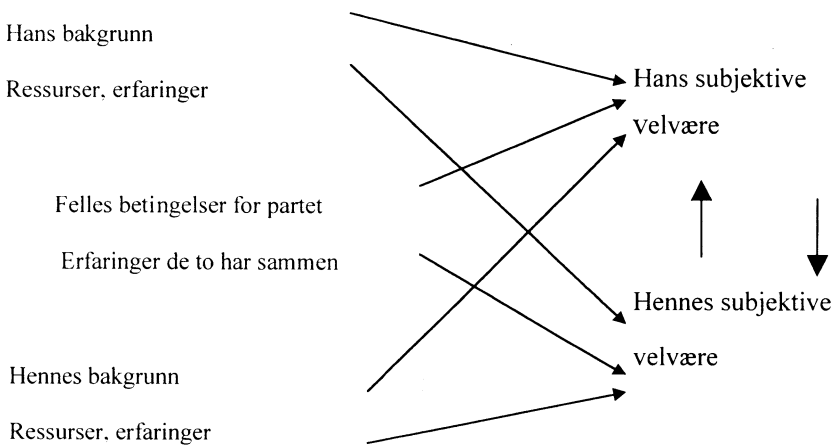
---

*Knud Knudsen er professor i sosiologi ved Høgskolen i Stavanger og professor II ved Norges Handelshøyskole i Bergen. Han forskningsinteresser omfatter komparativ holdningsdannning, interaksjon i to-person forhold, levekår, samt anvendte multivariate metoder.*

relevante data (Kenny 1988). I det følgende presenteres en modell på begrepsnivå for å analysere subjektiv livskvalitet i landbruksdyaden. Denne modellen omfatter antakelser om betydningen av individuelle bakgrunnsfaktorer, så vel som resiproke forbindelser mellom han og henne på gården. Alternative hypoteser om mulig asymmetrisk påvirkning innen paret utvikles også. Med data fra en norsk undersøkelse av levekårene i landbruket, der Lisrel-analyse anvendes, etterprøves empiriske implikasjoner av de teoretiske argumentene.

### Modell og hypoteser

Begrepsmodellen i Figur 1 skisserer grunnleggende antakelser om hvordan opplevd liv formes i paret. Modellens logiske struktur trekker veksler på forslag fra flere disipliner (Duncan, Haller og Portes 1971; Cook 1998; Gaines et al. 1999; Heath et al. 1993; Kenny 1988, 1996; Liska et al.; Hauser og Wong 1989; se også Knudsen og Melberg, 1999). For det første betraktes måten hun og han opplever livet på som bestemt av individuell bakgrunn og personlige erfaringer.



Figur 1. Begrepsmodell for hennes og hans velvære i paret på gårdsbruket

Mer allment omfatter dette betydningen av objektive levekår, i betydning av individets kontroll over ressurser for å mestre livets utfordringer (Erikson 1987). For eksempel kan velvære på gården variere med egen helse eller alder, siden sykdom normalt erfares negativt og alderdom kan innebære tap av fysisk styrke med forventning om at det aktive liv går mot slutten. For det andre kan egen livsfølelse, i alle fall på visse områder, bli påvirket av egenskaper ved ektefellen. Dette gjelder eksempelvis for partnerens helse. Det å ha en partner med svak helse gjør gjerne egen livssituasjon dårligere. Slik ses individuell velvære som bestemt både av egen og ektefelles bakgrunn. For det tredje eksisterer relevante trekk ved parets felles omgivelser, i vårt tilfelle typisk knyttet til gården og virksomheten på bruket. Her tenkes på kvaliteter som familiens materielle kår, fremtidsutsiktene for bruket, samt mer allmenne sosiale og økonomiske trender i landbrukssektoren, et c.. Kort sagt er antakelsen at individets vurdering påvirkes av forhold som er felles for medlemmene av familien på gården<sup>2</sup>. For det fjerde: Modellen antar at partnerne påvirker hverandre gjennom utveksling av meninger og fortolkning av livserfaringer. Slike gjensidighetsmekanismer kan ha en positiv eller kompenserende karakter. I utgangspunkt synes det imidlertid rimelig å vente en positiv forbindelse, noe som innebærer at høyt velvære hos den ene vil gjøre den andre mer fornøyd, mens en nedstemt ektefelle gjerne vil senke egen subjektiv livskvalitet.

Modellen postulerer ulike sammenhenger som kan gi grunnlag for empirisk analyse. Under ett antas direkte effekter på egen subjektiv velvære *fra*

- a) individuell bakgrunn,
- b) felles betingelser,
- c) ektefelles bakgrunn – her kalt *kryss-virkninger*, og
- d) ektefelles velvære. Eksempelvis kan individets helse, i tillegg til å influere på egen tilfredshet også virke indirekte, som kryss-virkning, på ektefellens.

Med utgangspunkt i modellens logiske struktur og med det nordiske landbruks vilkår som bakgrunnsteppe, kan man utvikle hypoteser om virkningen av den enkeltes bakgrunnsfaktorer – slik som helse, utdanning, arbeid utenfor gården – så vel som betydningen av felles betingelser for de to. Som allerede antydnet venter vi at svak helse vil senke den subjektive livskvaliteten (Raphael et al. 1996; Palmore og Luikart 1972). I sosiologien antas gjerne at utdanningsnivået høyner individets livssjanser, selv om følgene for opplevd liv ikke uten videre er åpenba-

re (Campbell, Converse og Rodgers 1976). Man kunne likevel hevde at velutdannede står bedre rustet til å mestre de komplekse utfordringer det innebærer å drive et moderne gårdsbruk, i en tid da næringen lenge har vært under stort endringstrykk. Alternativt kunne man argumentere for en negativ sammenheng: Nettopp i en situasjon der landbruket har vært økonomisk presset, kunne velutdannede føle seg fanget i en felle, da formelle kvalifikasjoner gjerne ville gitt større avkastning i annen virksomhet. En annen hypotese gjelder tilknytningen til nære sosiale nettverk. Det å drive gård har i løpet av siste generasjon utviklet seg til en svært ensom virksomhet, som en følge av arbeidsbesparende teknologi såvel ute på jordene, som i fjøset og innomhus ellers. Regulær kontakt med slektninger og venner skulle derfor utgjøre et viktig gode (Crider, Willits og Kagany 1991). Tilsvarende argumenter kunne gjelde for det å ha arbeid utenfor gården. Norske bruk er fremdeles gjennomgående små, og i våre dager er det oftest ansett som en nødvendighet å ta ekstra arbeid for å spe på inntektene fra gårdsdriften. I realiteten gjelder det også for flertallet av kvinner så vel som menn at de har arbeid utenfor bruket. En slik jobb kan gjøre livet mer stresspreget, da det typisk innebærer lengre reiser og omorganisering av virksomheten på bruket. På samme tid gir det ekstra pengeinntekter og åpner for nye impulser utenfor landbruksarenaen. Under ett ventes at en tilleggsjobb vil øke tilfredsheten (Herrmann og Uttitz 1990; McCoy og Filson 1996). Når det gjelder hypoteser om virkninger av betingelser som deles av dem som er på bruket, fokuserer vi her på det relative økonomiske utkomme samt muligheten for at noen nære vil ta over driften når eller om det trengs. Den første har grunnlag i Samuel Stouffers begrep om relativ deprivasjon (Stouffer 1949). Vi postulerer at de som lever på gård vil sammenligne seg med andre når det gjelder økonomisk utbytte i forhold til innsatsen. Argumentet impliserer i denne forstand at det er det relative resultatet som er avgjørende. Kort sagt: Jo mindre inntekt fra hver time arbeidsinnsats, jo mindre tilfredshet vil man oppleve. Videre gjelder at gårdsdrift i Norge som i mange land i første rekke er familiebedrift (Reinhardt og Barlett 1989). I tråd med tradisjonen overleveres gården fra en generasjon til den neste innen familien, eller i alle tilfeller til en som står familien nær. Dersom den antatt kommende gårdbruker i familien velger å gå inn i annet virke eller for ulike grunner ikke kan drive gård, er normen at neste mann (i vår tid også kvinne) i slekten skal komme først – en norm som i Norge også er juridisk forankret gjennom odelsretten. For den som eier gården gir det visshet om at noen står klar til å ta



over trygghet for at eget livsverk vil føres videre.

La os så se på samvirket mellom ektefellene, og gå inn på hvordan subjektiv livskvalitet til den ene kan påvirke den andre. Ekteskapet i landbruket kan drøftes i lys av teorien om ressursbytte (Foa og Foa 1974), der mellommenneskelig handling betraktes som en ”gi og ta” prosess med utveksling av goder mellom partnerne (Gaines et al. 1999). I den daglige interaksjon vil begge signalisere tolkninger og følelser knyttet til erfaringer i livet. I det som gjøres og tenkes vil den ene, mer eller mindre bevisst, typisk være interessert i og identifisere seg med den andre. Eget liv vil derfor farges av partnerens vurderinger. Uten å underslå at mange ekteskap oppløses eller praktiseres med store variasjoner, synes det rimelig å anta at slike gjensidighetsmekanismer virker i alle fall i par-relasjoner med en viss varighet. Vi antar at den enkelte bryr seg om hvordan ektefellen opplever livet og er følsom for signaler fra den andre. Om så gjelder, ville en vente at ektefellenes velvære vil samvariere positivt, utover det som måtte følge av nærhet i bakgrunn eller felles betingelser ellers. Hypotesen er altså at en slik forbindelse avspeiler gjensidige påvirkningskrefter mellom de to. Argumentet er i tråd med det klassiske sosiologiske menneskebildet, der individet betraktes som formet gjennom samspill med signifikante andre. Det kan likevel argumenteres for alternative hypoteser. Nyere teori om refleksiv modernisering (Beck, Giddens og Lash 1994; Giddens 1991) ser individet i velferdssamfunnet frigjort fra bånd til familie, klasse og sosial rolle. Det postmoderne menneske skaper sin egen individualitet, og handler som iscenesetter av egen biografi, ettersom det lever et liv mindre påvirket av tradisjonens grep. I en globalisert verden slår slike prosesser gjennom også utenfor de store sentra, i bygder og på småsteder. Gitt beskrivelsen av det postmoderne mennesket har gyldighet, ville man vente at gjensidig påvirkning mellom partnerne var svak, og at ektefellenes subjektive livskvalitet ikke nødvendigvis var knyttet til hverandre.

Om man likevel holder fast ved forestillingen om resiproke påvirkninger i dyaden, kunne man videre gjennomtenke hvordan tilpasningen skjer mellom henne og han. For vanlige ekteskap på gården kunne en spørre: Hvem er mest avhengig av den andre for egen livskvalitet – henne eller han? Vil relasjonen typisk ha en asymmetrisk karakter eller vil forholdet heller være mest preget av likeverdig påvirkning? Igjen finnes argumenter for alternative hypoteser. I tråd med Gerstel, Riesman og Rosenfield (1985) kan mannen ses som mer sensitiv ovenfor partnerens følelser enn kvinnen. Følgelig kan hun betraktes som viktigere for hans

velvære, enn omvendt. Slike argumenter skulle kanskje ha særlig relevans for mannsrollen i mer ensomme omgivelser, som i vår tids landbruk. Under slike forhold ville den mannlige partner være avhengig av støtte og interesse fra ektefellen. Man kunne altså hevde at husbonden er mer påvirket av ektefellen, enn hun av han. Studien til Gove, Hughes og Briggs Style (1985) tyder imidlertid på det motsatte – det vil si mer i tråd med klassisk kjønnsrolleteori. Gjennom sosialiseringprosessen lærer kvinner bedre enn menn å identifisere seg med og bry seg om andre. Dette er et argument som også skulle ha gyldighet for kvinner i landbruket. Om så gjelder skulle kvinnen i parforholdet være den mest sensitive ovenfor signaler fra ektefellen. Med andre ord: Hennes velvære skulle være mer avhengig av hans, enn hans av hennes.

Alt i alt gir modellen (Figur 1) et rammeverk for å formulere hypoteser om gjensidig påvirkning i opplevd liv for de to på gården, så vel som for effektene av objektive individuelle og felles betingelser. De påståtte sammenhenger kan gå i ulike retninger, som illustrert foran, og derfor er alternative og konkurrerende hypoteser formulert. Skal sammenhengene i modellens logiske struktur formelt kunne identifiseres må det legges visse restriksjoner på en eller flere forbindelser, ved såkalt instrumentell variabel (Fisher, 1971) eller på annet vis. Én rimelig løsning kunne ha som utgangspunkt at kryssvirkningene som tidligere er beskrevet i mange tilfeller trolig er begrenset eller små - slik at disse kunne settes til null. Dette virker ikke urimelig, i alle fall for variabler som utdanning og alder. Gitt liten forhåndskunnskap har vi likevel valgt en annen strategi. Denne har grunnlag i forestillingen om symmetri i kryss-virkningene (se eksempelvis Duncan, Haller og Portes 1971) og postulerer at kryss-virkningene (om de virker) i det minste skulle slå ut omtrent på samme måte for ektefellene. I det følgende antar vi altså at den direkte effekten av egen helse, utdanning, et c.. på partnerens velvære har samme størrelse for kvinnen og mannen i paret<sup>3</sup>.

### **Data og metode**

Som ledd i et forskningsprogram under Norges Forskningsråd utførte Statistisk Sentralbyrå i 1995 en survey blant bønder i Norge. Hensikten var å skaffe empirisk grunnlag for analyse av levekårene for dem som arbeider i landbruket. Hovedutvalget var trukket fra populasjonen av bruk. Man bør her ha i minnet at gårdsbrukene i Norge for det meste er små etter internasjonale mål (Statistisk Sentralbyrå, 1997). Intervjuene ble gjennomført separat og uavhengig for hver av

ektefellene på bruket. I alt ble 2814 individer intervjuet. For våre analyser er utvalget videre begrenset til partnere i forhold som har hatt en viss varighet, her tentativt satt til minst tre år. Videre ble utvalget begrenset til par der de to er innenfor det som vanligvis regnes som aktiv drivealder (35-65 år)<sup>4</sup>. Gitt slike avgrensninger ble det opprinnelige utvalg bestående av 704 par redusert til 599. Disse 599 dyadene representerer ”tradisjonelle” gårdsekteskap, i den forstand at mannen er registrert som bruker. Dette er den alt overveiende vanligste kombinasjon blant bønder, og utgjør rundt 80 prosent av parene. 7 prosent av det anvendte utvalg beskriver seg selv som samboende par, det vil at de ikke formelt er gifte. Det kan vises at denne distinksjonen ikke affiserer det generelle resultatbildet som rapporteres i artikkelen.

Den sentrale avhengige variable, tilfredshet med livet, med variabelbenevnelsen TILFR, er et mål på subjektiv livskvalitet eller velvære. Den spurte ble bedt om plassere seg selv på en skala for tilfredshet:

”Hvis alt tas i betraktning, hvor tilfreds er du med livet ditt for tiden? Her er en skala som går fra 1 til 10, hvor ytterpunktene 1 betyr at man er svært utilfreds med livet og 10 betyr at man er svært tilfreds. Hvor vil du plassere deg selv på denne skalaen?”

Spørsmålsformulering og svarkategorier for denne variabelen, som gjerne kalles global tilfredshet med livet, er identisk (eller tilnærmet identisk) med formuleringer anvendt i en rekke studier i ulike settinger og tidsperioder (Campbell, Converse og Rodgers 1976; Campbell 1981; Inglehart 1997; Inglehart, Bazañez og Moreno 1998; se også Smith 1979), også i skandinavisk kontekst (Blom og Listhaug 1988; Listhaug, Håskjold og Knudsen 1997). Den omfattende bruk av dette empiriske uttrykk skulle lette meningsfull tolkning av resultater og sammenligning på tvers av studier. Likevel, for spørsmål knyttet til reliabilitet og validitet ville en flerindikator tilnærming vært å foretrekke (Rettig, Danes og Bauer 1991). Flere indikatorer til det generelle begrep for global tilfredshet var dog ikke tilgjengelig i denne surveyen. I stedet for å eksperimentere, for eksempel ved påtvinge modellen en bestemt størrelse på feiltermen – noe som nødvendigvis måtte få en spekulativ karakter – ble det besluttet å bruke den beste indikator som var tilgjengelig, selv om variabelen altså er målt med utgangspunkt bare i ett spørsmål (se for eksempel Hayduk 1996; Fernadez og Kulik 1981).

På bakgrunn av teoretiske argumenter og informasjon om surveyen er følgende relevante forklaringsvariabler tatt med:

*Indeks for relativt utbytte: UTBYTTE*

Denne variabelen er basert på ratio for økonomisk resultat over samlet innsats for begge ektefeller. Den har utgangspunkt i informasjon om de samlede inntekter fra arbeid per år for de to (på og utenfor gården) og det samlede antall arbeidstimer (på og utenfor gården) Indeksen er et ordinalt mål som går fra 1 til 12. Lav verdi representerer relativ deprivasjon, altså lite utbytte per arbeidstime, mens høy verdi betyr relativt høyt utbytte per arbeidstime.

*Vil noen med tiden overta gården?: OVERTA*

Denne variabel gjelder muligheten for at én i familien (eller en annen nærstående) er villig til å ta over gården, når/om det trengs. Variabelen har verdien 1 dersom dette er avtalt, ellers 0.

*Den spurtes alder: ALDER*

Alder er målt på en ordinal skala fra 1 (35-39 år) til 6 (60-65 år).

*Utdanningsnivå: UTD*

Variabelen måler nivået på den spurtes utdanning, på en skala med tre nivåer, fra 0 (Grunnskole) via 1 (Gymnas), til 2 (Høgskole, Universitet).

*Helsetilstand: HELSE*

Variabelen baserer seg på selvrapporterte helseproblemer. Det ble spurt om hun/han hadde noen for sykdom av varig karakter. Variabelen har verdien 0 dersom svaret var "Ja", 1 hvis ikke.

*Arbeid utenfor gården: JOBB*

Dersom den spurte hadde arbeid utenfor bruket (deltid eller heltid), så har variabelen verdien 1, ellers 0.

*Sosial kontakt: KONT*

Denne variabelen måler kontakt med slektninger, naboer og andre i den spurtes sosiale omgivelser. Det er en ordinalvariabel som går fra 0 (svært lite kontakt) til 4 (svært mye kontakt).

To av de uavhengige variabler, det vil si relativt økonomisk utbytte (UTKOMME) og om noen vil overta gården (OVERTA) har samme verdi for begge ekte-

feller. Disse variablene karakteriserer de tos felles betingelser på bruket, slik det foran er beskrevet. De andre forklaringsvariabler beskriver hvert individ i paret, og disse har normalt ulike verdier for henne og han. I tråd med logikken i Figur 1 antas hennes velvære å være påvirket av så vel egen som mannens bakgrunn. Parallell argumenter gjelder for mannen. Følgelig beskriver variablene ALDER, UTD, HELSE et c.. i realiteten hver av ektefellene. Derfor må forklaringsvariablene ha en benevnelse som forteller om det gjelder hun eller han. Her har vi valgt å sette bokstaven K foran variablene som beskriver den kvinnelige partner og M foran dem som beskriver den mannlige. På dette viset står K-ALDER, K-UTD, K-HELSE et c.. for kvinnens alder, utdanning og helse, mens M-ALDER, M-UTD, M-HELSE står for de korresponderende variabler for mannen. De avhengige variabler, hennes og hans tilfredshet med livet er henholdsvis gitt benevnelsene K-TILFR og M-TILFR .

Multivariate analyser er gjennomført via Lisrel (Jøreskog og Sörbom 1996). Ved bruk av programversjonen Lisrel 8.30 er opplegget for analyse av kausalmodeller for direkte observerbare variabler anvendt (Jøreskog og Sörbom 1996: Kapittel 4). Variablene er betraktet som ordinale mål, og beregningene er følgelig basert på den polykoriske kovariansmatrise fra Prelis-delen av programmet. Fra "threshold"-prosedyren i Lisrel er det mulig å holde parallelle variabler for hun og han på en felles, ustandardisert skala. Dette er viktig for sammenligning av effekter på tvers av kjønn, og når det gjelder å spesifisere begrensninger på parameterstørrelsene. For svært store utvalg ville veid minste kvadraters metode med asymptotisk kovariansmatrise vanligvis være å foretrekke. Gitt utvalgstørrelse i vårt tilfelle, ble maximum likelihood valgt i stedet (Rigdon og Ferguson, 1991). Resultater fra tilgjengelig alternative estimeringsmetoder gir ellers i hovedsak samme resultat. Identifikasjon av modellen kan løses ved å sette begrensninger på verdien til visse parametere eller stier for utvalgte instrumentelle variabler (Fisher 1971) eller lignende. Som allerede nevnt kan man hevde at det neppe er urimelig å anta symmetri for mulige kryss-virkninger av type c) behandlet foran, det vil si fra en ektefelles bakgrunn på den andres tilfredshet med livet. I tråd med slike argumenter sammen med antakelse om gjennomgående små kryss-virkninger, er den direkte effekt av hans utdanning på hennes tilfredshet med livet satt lik den direkte effekt av hennes utdanning på hans tilfredshet; effekten av hans sosiale kontakt på hennes tilfredshet satt lik effekten av hennes sosiale kontakt på hans tilfredshet, og så videre.

## Analyse

### Deskriptive resultater.

Tabell 1 viser deskriptiv statistikk for avhengige og uavhengige variabler i opprinnelig form. Som supplement (ikke rapportert her) er gjennomført t-tester for forskjellen mellom gjennomsnittene for parallelle variabler for kvinner og menn, med data i det tilfellet betraktet som uavhengige utvalg av individer. Signifikante forskjeller fremkommer for alder, utdanningsnivå og arbeid utenfor gården.

**Tabell 1. Deskriptiv statistikk**

	Mean	Std. Deviation
K-TILFR	8,0067	1,5901
H-TILFR	7,9583	1,5114
UTBYTTE	6,5075	3,4422
OVERTA	,6361	,4815
K-ALDER	3,0083	1,4336
M-ALDER	3,5977	1,4470
K-UTD	,9516	,6169
M-UTD	,7997	,5576
K-HELSE	,5693	,4956
M-HELSE	,5609	,4967
K-JOBB	,6427	,4796
M-JOBB	,5526	,4976
K-KONT	1,1903	,8423
M-KONT	1,2471	,8631

#### Variabler

K-TILFR= Kvinnens tilfredshet med livet (1-10)

M-TILFR= Mannens tilfredshet med livet (1-10)

UTBYTTE= Økonomisk utbytte, relativt til arbeidsinnsats (1-12)

OVERTA= Noen nær er villig til å overta gården (0,1)

K-ALDER= Kvinnens alder, gruppert (1-6)

M-ALDER= Mannens alder, gruppert (1-6)

K-UTD= Kvinnens utdanningsnivå (0,1,2)

M-UTD= Mannens utdanningsnivå (0,1,2)

K-HELSE= Kvinnens helse (0,1)

M-HELSE= Mannens helse (0,1)

K-JOBB= Kvinnen har arbeid utenfor gården (0,1)

M-JOBB= Mannen har arbeid utenfor gården (0,1)

K-KONT= Omfang av kvinnens sosiale kontakt (0-4)

M-KONT= Omfang av mannens sosiale kontakt (0-4)

N=599

Bondehustruer er gjennomgående yngre enn ektefellene, selv med det aldersspannet som her er gitt. Kvinnelige ektefeller har oftere jobb utenfor gården enn mannlige – dog har også mennene tilleggsjobb i mer enn 50procent av tilfellene – og de har høyere formell utdanning. Disse forskjellene virker ikke store, til tross for at de er statistisk signifikante. Det foreligger ingen signifikante forskjeller for rapportert helsetilstand eller omfang av sosial kontakt. Enda mer slående er likheten i mønsteret til kvinner og menn for den avhengige variabel, tilfredshet med livet. Gjennomsnitt og standardavvik for K-TILFR og M-TILFR er praktisk talt identiske, og t-tester, herunder Levene's test for like varians (ikke rapportert her) viser at de (små) observerte forskjellene i utvalget er ikke-signifikante. Det generelle nivå og variasjon i tilfredshet med livet er slik i hovedsak det samme for gifte kvinner og gifte menn i det norske landbruket. Fordelingen til begge de to avhengige variabler har videre et midtpunkt og en fasing som tilsvarer det man har funnet i studier av befolkningen ellers (Ingerhart, Basañez og Moreno 1998; Listhaug, Haaskjold og Knudsen 1997). Dette illustreres på to måter. For det første er de fleste bønder tilfreds med livet, som avspeilet i en modus på 8 for både K-TILF og M-TILFR. For det andre er fordelingen i begge tilfeller skjev – mot høyre, med mer enn 90 prosent av observasjonene over verdien 5 på skalaen for tilfredshet.

### Resultater fra Lisrel-analysen

I Tabell 2 vises kovariansmatrisen som gir råmaterialet til de videre analyser. Denne fås via Prelis-delen av programmet og bygger på estimater på såkalt polykoriske korrelasjoner. Denne tilnærmingen er å foretrekke når de anvendte variabler er på ordinalt målenivå. De polykoriske korrelasjoner gir konsistente estimater på de "sanne" korrelasjonene mellom settet av antatt normalfordelte variabler – som i utgangspunkt altså antas å være mindre presist målt gjennom den ordinal indikator (Jøreskog og Sørbom 1996). Siden ordinalvariabler ikke har noen egentlig skala blir disse vanligvis standardisert, noe som innebærer at kovariansmatrisen oftest vil fremstå som identisk med matrisen for de polykoriske korrelasjoner. For reelt å ha sammenlignbare resultater mellom de to ektefeller (K-KONT og M-KONT, K-UTD og M-UTD, et c.) er elementene i matrisen beregnet under antakelse om like terskelverdier for slike par av variabler. Tabell 2 representerer derfor en genuin kovariansmatrise, selv om den ved første blick ligner svært på en korrelasjonsmatrise. Det er altså denne kovariansmatrisen som danner beregningsgrunnlaget for Lisrel-analysen.

**Tabell 2. Kovariansmatrise for Lisre-analyse  
(Basert på estimerte polykorriske korrelasjoner)**

	K-TILFR	M-TILFR	K-KONT	K-ALDER	K-HELSE	K-UTD	K-JOBB	OVERTA	UTBYTTE	M-KONT	M-ALDER	M-HELSE	M-UTD	M-JOBB
K-TILFR	1.09													
M-TILFR	0.39	0.91												
K-KONT	0.10	0.10	0.95											
K-ALDER	-0.06	-0.06	0.12	1.04										
K-HELSE	0.25	0.11	-0.04	-0.17	1.00									
K-UTD	0.04	-0.03	-0.22	-0.26	0.12	1.15								
K-JOBB	0.19	0.12	-0.05	-0.24	0.35	0.42	1.00							
OVERTA	0.07	0.17	0.02	-0.08	-0.02	0.01	-0.05	1.00						
UTBYTTE	0.00	0.09	-0.06	-0.07	0.08	0.17	0.08	0.07	1.00					
M-KONT	0.01	0.11	0.55	0.15	-0.11	-0.16	-0.08	0.02	-0.09	1.05				
M-ALDER	-0.06	-0.07	0.08	0.79	-0.16	-0.19	-0.17	-0.05	0.15	0.96				
M-HELSE	0.16	0.15	-0.04	-0.25	0.27	0.11	0.16	-0.05	0.12	-0.10	1.00			
M-UTD	0.04	-0.12	-0.12	-0.16	0.11	0.36	0.16	-0.01	0.32	-0.17	-0.23	1.00		
M-JOBB	0.09	0.15	-0.09	-0.15	0.06	0.00	0.27	-0.09	0.11	-0.11	-0.15	0.24	1.00	

#### Variabler

- K-TILFR= Kvinnens tilfredshet med livet  
M-TILFR= Mannens tilfredshet med livet  
K-KONT= Omfang av kvinnens sosiale kontakt  
K-ALDER= Kvinnens alder  
K-HELSE= Kvinnens helse  
K-UTD= Kvinnens utdanningsnivå  
K-JOBB= Kvinnen har arbeid utenfor gården  
OVERTA= Noen nær er villig til å overta gården  
UTBYTTE= Økonomisk utbytte, relativt til arbeidsinnsats  
M-KONT= Omfang av mennens sosiale kontakt  
M-ALDER= Mannens alder  
M-HELSE= Mannens helse  
M-UTD= Mannens utdanningsnivå  
M-JOBB= Mannen har arbeid utenfor gården  
M-KONT= Omfang av mennens sosiale kontakt  
N=599



Selv om tallene i Tabell 2 står for kovarianser (cv) avviker disse i de fleste tilfeller altså ikke mye fra den tilsvarende korrelasjonskoeffisienter (ikke rapportert her). I tillegg til en sterk og ventet positiv sammenheng mellom hennes og hans alder (K-ALDER og M-ALDER,  $cv=0.79$ ), ser vi også en positiv tendens til samvariasjon mellom ektefelleens utdanningsnivå (K-UTD og M-UTD,  $cv=0.36$ ), helse (K-HELSE og M-HELSE,  $cv=0.27$ ), arbeid utenfor bruket (K-JOBB og M-JOBB,  $cv=0.27$ ) og nivået på sosiale kontakter (K-KONT og M-KONT,  $cv=0.55$ ). Selv om samvariasjonen for utdanningsnivå er positiv og klar<sup>5</sup>, synes denne noe lavere enn for norske par under ett (Se Knudsen og Wærness, 1996). Tendensen til homogami kan følgelig virke lavere blant par i landbruket. For svenske forhold er det også konstatert at bonden (mannen) gjerne har en ektefelle med noe høyere utdanningsnivå (Djurfeldt og Walderstrøm 1998), og en tilsvarende tendens kan påvises i det norske materialet.

Vi ser så på ektefelleens opplevelse av livet. Det fremkommer en klar og positiv samvariasjon mellom hans og hennes tilfredshet (K-TILF og M-TILFR,  $cv=0.39$ ). Det er slik tendens til at ektefelleens vurdering trekker i samme retning: Høy tilfredshet hos henne har tendens til å gå sammen med høy tilfredshet hos han. Denne observasjonen er så langt i tråd med våre teoretiske argumenter, selv om sammenhengen neppe kan karakteriseres som særlig sterk.

Under antakelse om at prosessen som observeres har nådd en viss likevekt kan vår modell estimeres. Denne postulerer effekter så vel av bakgrunn og felles kår som via gjensidig påvirkning mellom hennes og hans vurderinger. Beregningen er gjort ved bruk av maximum likelihood prosedyren, under bibetingelse om likhet i kryssvirkninger (såkalte equality constraints), og under antakelse om null korrelasjon mellom feiltermer for de to avhengige variabler. Ustandardiserte estimater er rapportert i Tabell 3, mens et sti-diagram med standardiserte resultater er vist i Figur 2. Gitt de små forskjellene mellom kovariansmatrisen (Tabell 2) og den tilsvarende korrelasjonsmatrise, følger det at de standardiserte resultater langt på vei avspeiler de ustandardiserte.

Tabell 3. Lisrel-estimer (Maximum Likelihood), med standardfeil (i parentes) og t-verdier

GAMMA												
	K-KONT	K-ALDER	K-HELSE	K-UTD	K-JOBB	OVERTA	UTBYTTE	M-KONT	M-ALDER	M-HELSE	M-UTD	M-JOBB
K-TILFR	0.12 (0.05)	-0.02 (0.05)	0.20 (0.05)	0.00 (0.04)	0.10 (0.05)	0.08 (0.05)	-0.05 (0.04)	0.00 (0.03)	0.03 (0.04)	0.05 (0.03)	0.01 (0.03)	0.05 (0.03)
M-TILFR	2.48	-0.36	4.35	-0.02	2.06	1.65	-1.09	-0.13	0.62	1.59	0.34	1.70
M-TILFR	0.00 (0.03)	0.03 (0.04)	0.05 (0.03)	0.01 (0.03)	0.05 (0.03)	0.16 (0.03)	0.14 (0.04)	0.11 (0.04)	-0.10 (0.05)	0.05 (0.04)	-0.28 (0.04)	0.16 (0.04)
	-0.13	0.62	1.59	0.34	1.70	4.55	3.83	2.95	-1.97	1.43	-6.45	4.23

BETA

K-TILFR	M-TILFR
-----	-----
- -	0.07
	(0.12)
	0.60

M-TILFR	- -
(0.09)	
3.00	

"Squared Multiple Correlations for Structural Equations"

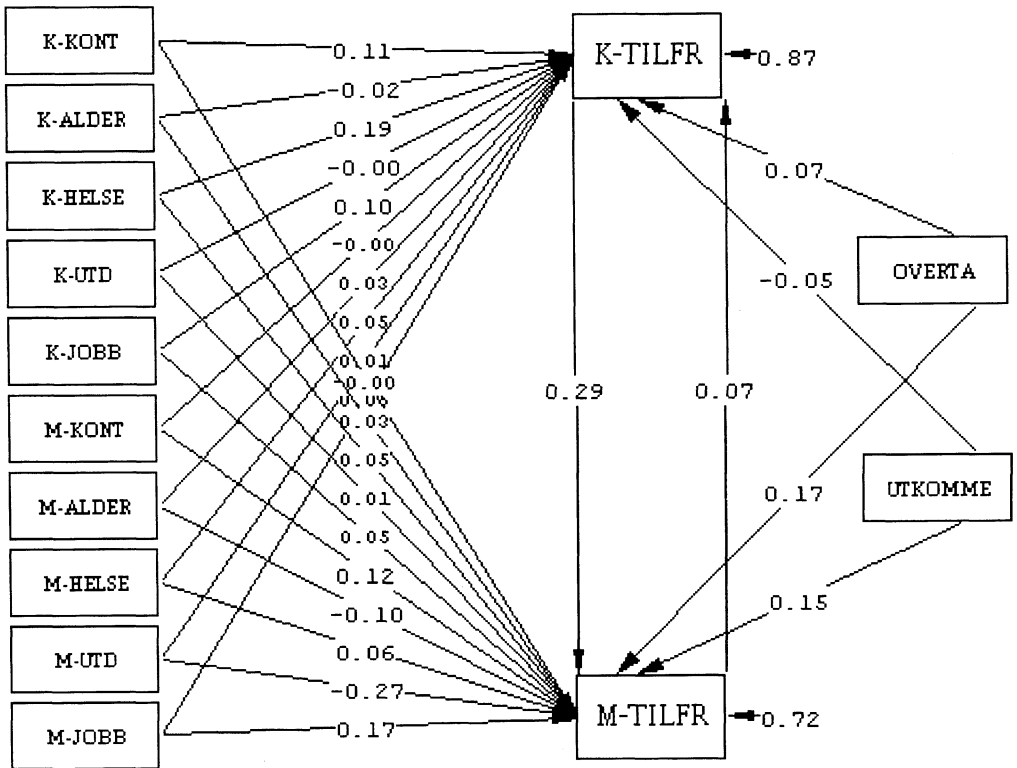
K-TILFR	M-TILFR
-----	-----
0.13	0.28

"Squared Multiple Correlations for Reduced Form"

K-TILFR	M-TILFR
-----	-----
0.09	0.17

Variabler

K-TILFR= Kvinnens tilfredshet med livet, M-TILFR= Mannens tilfredshet med livet, K-KONT= Omfang av kvinnens sosiale kontakt, K-ALDER= Kvinnens alder, K-HELSE= Kvinnens helse, K-UTD= Kvinnens utdanningsnivå, K-JOBB= Kvinnen har arbeid utenfor gården, OVERTA= Noen nær er villig til å overta gården, UTBYTTE= Økonomisk utbytte, relativt til arbeidsinnsats, M-KONT= Omfang av mennens sosiale kontakt, M-ALDER= Mannens alder, M-HELSE= Mannens helse, M-UTD= Mannens utdanningsnivå, M-JOBB= Mannen har arbeid utenfor gården, M-KONT= Omfang av mennens sosiale kontakt. N=599



Figur 2. Lisrel-analyse. Standardiserte regresjonskoeffisienter  
Gjensidig tilfredshet med livet for kvinnen og mannen i paret

#### Variabler

- K-TILFR= Kvinnens tilfredshet med livet
  - M-TILFR= Mannens tilfredshet med livet
  - K-KONT= Omfang av kvinnens sosiale kontakt
  - K-ALDER= Kvinnens alder
  - K-HELSE= Kvinnens helse
  - K-UTD= Kvinnens utdanningsnivå
  - K-JOBB= Kvinnen har arbeid utenfor gården
  - OVERTA= Noen nær er villig til å overta gården
  - UTBYTTE= Økonomisk utbytte, relativt til arbeidsinnsats
  - M-KONT= Omfang av mannens sosiale kontakt
  - M-ALDER= Mannens alder
  - M-HELSE= Mannens helse
  - M-UTD= Mannens utdanningsnivå
  - M-JOBB= Mannen har arbeid utenfor gården
  - M-KONT= Omfang av mannens sosiale kontakt
- N=599

I Tabell 3 er koeffisientene gjengitt for effekter av bakgrunnsvariabler (Gamma-verdier) på hennes og hans tilfredshet med livet, sammen med effektene av den ene partners tilfredshet på den andres (Beta-verdier). Tabellen viser også standardfeil (i parentes) sammen med t-verdier. Figur 2 gir oversikt over standardiserte regresjonskoeffisienter<sup>6</sup>. Siden det i hovedsak dreier seg om en strukturmodell, uten noen egentlig målemodell, vil de statistiske konklusjoner mest bygge på t-verdiene. Tentativt anses en t-verdi på 1.65 som en omtrentlig grense for å bedømme signifikans for enkeltvise regresjonskoeffisienter. Denne verdien avspeiler et 0.05 signifikansnivå for en rettet hypotese. Betraktes først betydningen av bakgrunnsfaktorer for hver av ektefellene ser vi at for den kvinnelige partner gir sosial kontakt, god helse og jobb utenfor bruket (K-KONT, K-HELSE, K-JOBB) positivt utslag i tilfredshet med livet. Også for den mannlige partner finner vi at sosial kontakt og jobb utenfor bruket (M-KONT, M-JOBB) har signifikant virkning i samme retning. Koeffisienten for hans helse (H-HELSE) faller imidlertid under den kritiske verdi, selv om utslaget riktignok er i samme retning. I tillegg går det fram at alderdom og høy utdanning (H-ALDER, H-UTD) senker hans tilfredshet. Det siste kan muligens tolkes som avspeiling av at velutdannede bønder gjerne føler seg fanget i en situasjon der man kunne fått større uttelling for formelle kvalifikasjoner utenfor landbruket. Når det gjelder variabler som beskriver partnernes felles, delte betingelser på gården, fremgår at sikkerhet for at noen vil overta om det trengs (OVERTA), øker den subjektive livskvalitet for både bruker og ektefelle (så vidt signifikant). Det økonomiske utbyttet i relasjon til samlet innsats (UTBYTTE) har liten betydning for hennes tilfredshet, mens dette klart påvirker hans i positiv retning. Gitt modellens forutsetninger viser regresjonsresultatene bare små kryssvirkninger, det vil si effekter fra partnerens bakgrunn på egen tilfredshet. Bortsett fra positiv innvirkning av ektefellens arbeid utenfor gården (K-JOBB og M-JOBB) er ingen av de andre kryssvirkninger signifikante. Det foreligger riktignok en tendens til at god helse hos partneren øker subjektiv livskvalitet – som ventet –, men t-verdien faller i dette tilfelle så vidt under det kritiske nivå.

Vi betrakter så mulig gjensidig påvirkning mellom ektefellenes velvære i dyaden. En klar samvariasjon mellom hennes og hans tilfredshet er allerede påvist i Tabell 2, gjennom en kovariansverdi på 0.39. Forutgående analyser viste at denne verdien reduseres til 0.31 når trekk ved ektefellenes bakgrunn og felles betingelser på gården tas hensyn til<sup>7</sup>. En del av den observerte kovarians har i

denne forstand "allerede" blitt gjort rede for. Utfordringen så er å gi en rimelig utlegning av den resterende kovarians. Gitt den foreslåtte modell spør vi nå om denne samvariasjonen kan forstås som refleks av gjensidig påvirkning i ektefelle-nes tilfredshet med livet. Et svar er gitt ved Beta-verdiene i Tabell 3. Denne gir regresjonskoeffisienten for effektene mellom de to endogene variablene. Den anslåtte effekt av hans tilfredshet med livet (M-TILFR) på hennes (K-TILFR) er 0.07, mens den estimerte effekt av hennes tilfredshet på hans er på 0.27. Slik synes hans påvirkning på henne uvesentlig. Verdien er heller ikke statistisk signifikant. På den annen side er hennes påvirkning på hans tilfredshet tre ganger så stor – og klart signifikant. Funnet tyder altså på at mens mannen for sin velvære er avhengig av ektefelles, ser virkningen ikke ut til å gjelde andre veien<sup>8</sup>. Lav global tilfredshet for henne har tendens til å gi lav global tilfredshet for ham. Om han er tilfreds eller ei ser ikke ut til å påvirke henne på tilsvarende vis. Så langt tyder resultatene på at sammenhengen har en asymmetrisk karakter: Hovedvirkningen går fra den kvinnelige til den mannlige partner.

Videre analyser er gjennomført der en av de to stiene mellom hennes og hans tilfredshet settes til null, mens den andre estimeres fritt. Ikke uventet er en modell med antatt null-virkning fra hans på hennes tilfredshet vanskelig å skille statistisk fra den allerede estimert i Tabell 3 og Figur 2. I den allerede estimerte modell er jo denne virkningen praktisk talt null. Viktigere er det imidlertid at en modell med kun motsatt virkning – altså fra hans til hennes tilfredshet - viser signifikant dårligere tilpasning, uttrykt gjennom en økning av Kji-kvadrat-verdien på 7.8. Også disse resultatene kan ses som støtte til at hypotesen om at én dominerende påvirkning fra den kvinnelige ektefelles tilfredshet på mannens er mer troverdig, enn hypotesen om en i hovedsak omvendt mekanisme. Man kunne spekulere over hvorfor mannen synes så avhengig av hustruen, mens det motsatte ikke er tilfelle. Vi foreslår at den observerte sammenheng må forstås i lys blant annet av mannsrollens isolerte karakter i moderne landbruk. Etter hvert som mekaniseringen har redusert behovet for arbeidskraft, så har bonden på ulike vis blitt en ensom figur i landskapet, og dermed også blitt mer avhengig av mental stimulans og støtte fra livsledsageren.

### Drøfting

En del av den anvendte prosedyre innebærer estimering av de to resiproke virkninger som såkalte frie parametre. Valget er ikke udiskutabelt. Et mulig alterna-

tiv er en modell som antar at de to effektene har samme størrelse (Hauser og Wong 1989). Dette betyr at koeffisienten for hennes tilfredshet på ektefelles settes lik effekten til hans på hennes. Ved denne spesifisering vinnes én frihetsgrad, og vanligvis vil man få en høyere Kji-kvadrat-verdi, som igjen kunne bety en signifikant dårligere tilpasning - eller ei. For modellen med antatt like utslag i den gjensidige påvirkning øker Kji-kvadrat-verdien med 0.8. Dette er imidlertid for lite til å konkludere at en slik modell gir signifikant dårligere tilpasning enn den som først ble estimert ( se Figur 2). Derfor må konklusjonen foran ses som tentativ. Data er konsistente med en modell som antar at hovedvirkningen går fra hustruens tilfredshet til ektemannens. En alternativ modell som antar omvendt sammenheng virker mindre sannsynlig. Utvalget er imidlertid for lite til å skille mellom en modell som estimerer resiproke virkninger som frie parametre, og en som antar like virkninger.

En sammenligning mellom forklaringskraften for partnernes tilfredshet med livet tyder på at strukturmodellen bedre fanger variasjon i hans tilfredshet enn hennes, slik dette avspeiles i den kvadrerte multiple korrelasjonskoeffisienten i Tabell 3<sup>9</sup>. Uansett gjelder det at resultatmønsteret sannsynliggjør kvinnen som mindre avhengig av partneren enn hva den mannlige ektefellen er. I følge kjønnsrolle teorien så vel som common sense oppfatninger, som understreker kvinnen som mer sensitiv til andres ønsker og behov, ville man vente at hennes opplevde liv ble påvirket av hans. De ovenstående empiriske analyser støtter ikke en slik forventning, og i denne forstand utfordres den tradisjonelle oppfatning på feltet.

Med bakgrunn i antatt større variasjon i ektefellers bakgrunn i landbruket, kunne man argumentere for at gjensidighet i tilfredshet tydeligst skulle fremkomme i homogame par. Foreløpige beregninger tyder imidlertid på at så ikke er tilfelle. Så langt en kan vurdere blir sammenhengen mellom hennes og hans tilfredshet i våre data ikke større om analysene for eksempel avgrenses til par med likt utdanningsnivå – i sammenligning med alternative kombinasjoner. Ved slike sammenligninger oppstår imidlertid lett statistiske vansker, som både knytter seg til variasjonen i de selekterte utvalg, og til selve utvalgstørrelsen ved sammenligning. Så en endelig vurdering må her utstå til et bedre datagrunnlag foreligger.

En alternativ og supplerende fortolkning av den observerte asymmetri påvirkning har utgangspunkt i den samfunnmessige verdi som tradisjonelt har vært knyttet til typisk mannsarbeid og kvinnearbeid i landbruket. I en aldrende landbruksbefolkning, og særlig i en tid da mekanisering og økt utearbeid også har

løsnet på de tradisjonelle rolleskillene, må de to i paret trolig oftere overta oppgaver til hverandre enn før. Gitt status til typisk kvinnearbeid og typisk mann-sarbeid ville en vente at partnerens oppgaver mer ugjerne overtas av mannen, enn hva som er tilfelle for kvinnen. Mannen vil følgelig for sin trivsel være mer utsatt om partnerens livslyst svekkes. Kvinnen på sin side, trenger ikke føle den samme frykt om mannens subjektive livskvalitet avtar.

Analysene her er gjennomført med hver av de avhengige variablene målt kun med én indikator, mens en flerindikator tilnærming trolig ville være å foretrekke. Følgene av en slik begrensning er ikke opplagte. Gitt den betydelige bruk av målet for global tilfredshet, letter den valgte strategi i alle fall tolkningen av resultatene og sammenligning med annen forskning. Våre analyser har videre fokusert på det ”tradisjonelle” ekteskap, i den forstand at de studerte par representerer den mest typiske rollekombinasjonen, altså mannlig bruker og kvinnelig ektefelle. Om studier av andre eller mer postmoderne ekteskapsformer ville gitt andre resultater gjenstår å se. Det er også et spørsmål i hvilken grad funn fra landbruksbefolkningen kan generaliseres utover denne. Forhåpentligvis kan fremtidige studier, med representative par-data for hele befolkningen gi svar.

## Noter

Forfatteren takker to av tidsskriftets vurderere for konstruktive forslag til et tidligere utkast.

<sup>1</sup> Subjektiv velvære (Subjective well-being) og subjektiv livskvalitet (Subjective quality of life) er begreper som er ment å fange individets bevisste vurdering av eget liv på et allment nivå, mens tilfredshet med livet (Life satisfaction) gjerne viser til bestemte empiriske indikatorer (Mastekaasa 1994; Campbell 1981; Campbell, Converse og Rodgers 1976).

<sup>2</sup> Det vil fremgå i det følgende at de tilgjengelige data ikke gir rom for eksplisitt modellering av såkalte ”common fate” effekter (Kenny 1996) eller ”family ” effekter (Hauser, Sheridan og Warren 1998), - utover de teoretiske vansker med å spesifisere slike sammenhenger for gifte par på en meningsfull måte. Det å bygge inn forhold som er felles for begge ektefeller kan imidlertid ses som en alternativ strategi for å ta hensyn til slike faktorer.

<sup>3</sup> Som alternativ strategi til den valgte har vi eksperimentert med potensielle kandidater for instrumentell variabel. Resultatene fra slike forsøk endrer imidlertid ikke de vesentlige konklusjoner i denne artikkelen.

<sup>4</sup> Gjennomsnittalderen for norske brukere ved overtakelse av gården ligger rundt førti år.

<sup>5</sup> I dette tilfellet er kovarians og korrelasjon identisk: 0.36

<sup>6</sup> Beregninger for modellen under ett gir CFI=1.00 og RMSEA=0.00. Selv om disse størrelsene tilsynelatende indikerer god tilpasning, bør de kanskje tillegges mindre vekt i en tilnærming uten en eksplisitt målemodell. Her er følgelig mest vektlagt t-verdier til de estimerte parametre, samt verdier for forklart varians.

<sup>7</sup> Dette kan vises for en modell som tillater korrelasjon mellom feiltermene for ektefellenes tilfredshet, men uten at resiproke virkninger mellom disse estimeres.

<sup>8</sup> Videre analyser har vært gjennomført med modeller som omfatter både resiproke virkninger og korrelasjon mellom feiltermer på samme tid. Disse analysene gav svært urealistiske verdier og fortegn på estimatene, og ble følgelig sett bort fra.

<sup>9</sup> Statistikere drøfter hva som skulle være det rette mål for ”forklart varians” for ikke-rekursive modeller. Denne diskusjonen avspeiles også i utskriften fra Lisrel-analysen. Lisrel rapporterer nå et nytt og mer konservativt mål (Squared multiple correlation for reduced form), i tillegg til det vanlige (Squared multiple correlation for structural equation).

## Referenser

- Beck, Ulrich, Anthony Giddens og Scott Lash (1994) *Reflexive Modernization*. Cambridge: Polity Press.
- Blom, Svein og Ola Listhaug (1988) “Familie og livskvalitet” *Tidsskrift for samfunnsforskning* 29: 6-28.
- Campbell, Angus (1981) *The Sense of Well-being in America*. New York: McGraw-Hill Book Company.
- Campbell, Angus, Philip Converse og Willard Rodgers (1976) *The Quality of American Life*. New York: Russel Sage foundation.
- Clemente, Frank og William Sauer 1976. “Life Satisfaction in the United States.” *Social Forces* 54:621-31.
- Cook, William L. (1998) “Integrating Models of Interdependence With Treatment Evaluations in Marital Therapy Research.” *Journal of Family Psychology* 12: 529-542.
- Cox, Chante L., Michael O. Wexler, Caryl E. Rusbult og Stanley O. Gaines Jr. (1997) “Prescriptive Support and Commitment Processes in Close Relationships.” *Social Psychology Quarterly* 60: 79-90.
- Crider, Conald M., Fern K. Willits og Conrad L. Kanagy (1991) “Rurality and Well-being During the Middle Years of Life”, *Social Indicators Research* 24: 253-268.
- Davidson, Bernard (1984) “ A test of Equity Theory of Marital Adjustment”, *Social Psychology Quarterly* 47: 36-42.
- Djurfeldt, Göran og Cecilia Walderström (1998) ”Kvinnor i svenskt jordbruk – några profesjonaliseras men flere marginaliseras”, *Landbruksøkonomisk forum*: 2: 68-80.
- Duffy, David L. og Nicholas G. Martin (1994) “Inferring the Direction of



- Causation in Cross-Sectional Twin Data: Theoretical and Empirical Considerations” *Genetic Epidemiology* 11: 483-502.
- Duncan, Otis D., Archibald O. Haller og Alejandro Portes (1971) “Peer Influences on Aspirations: A Reinterpretation”, In Hubert M. Blalock (ed.) *Causal Models in the Social Sciences*. Chicago: Aldine.
- Durkheim, Emile (1951) *Suicide*. New York: The Free Press.
- Erikson, Robert (Red.). (1987) *The Scandinavian Model. Welfare States and Welfare Research*. New York/London: M.E. Sharpe, Inc.
- Fernandez, Roberto M. og Jane C. Kulik. (1981) “A Multilevel Model of Life Satisfaction: Effects of Individual Characteristics and Neighborhood Composition.” *American Sociological Review* 46: 840-850.
- Fisher, Franklin. (1971) “The choice of Instrumental Variables in the Estimation of Economy-Wide Econometric Models.” i *Causal Models in the Social Sciences*, redigert av Hubert M. Blalock. Chicago: Aldine.
- Foa, Uriel G. og E.B. Foa. (1974) *Societal Structures of the Mind*. Springfield, IL: Thomas.
- Gaines, Stanley O. (1996) “Impact of Interpersonal Traits and Gender-Role Compliance on Interpersonal Resource Exchange among Dating and Engaged/Married Couples.” *Journal of Social and Personal Relationships* 13: 241-261.
- Gaines, Stanley O., Diana I. Rios, Cherlyn S. Granrose, Katrina L. Bledsoe, Karlyn R. Farris, Mary S. Page Youn og Ben F. Garcia. (1999) “Romanticism and Interpersonal Resource Exchange Among African American-Anglo and Other Interracial Couples.” *Journal of Black Psychology* 25: 461-489.
- Gerstel, Naomi, Catherine Kohler Riessman og Sarah Rosenfield. (1985) “Explaining the Symptomatology of Separated and Divorced Women and Men: The Role of Material Conditions and Social Networks” *Social Forces* 64: 84-101.
- Giddens, Anthony. (1991) *Modernity and Self-Identity. Self and Society in the Late Modern Age*, Cambridge: Polity Press.
- Gove, Walter R, Michael Hughes og Carolyn Briggs Style. (1983) “Does Marriage Have positive Effects on the Psychological Well-being of the Individual?” *Journal of Health and Social Behavior* 24: 122-131.
- Haaslam, Nick. (1995) “Factor Structure of Social Relationships: An

- Examination of relational Models and Resource Exchange Theories”, *Journal of Social and Personal Relationships* 12: 217-227.
- Hauser, Robert M. og Raymond Sin-Kwok Wong. (1989) “Sibling Resemblance and Intersibling Effects in Educational Attainment.” *Sociology of Education* 62: 149-171.
- Hauser, Robert M., Jennifer Sheridan og John Robert Warren. (1998) “Socioeconomic Achievements of Sibling in the Life Course: New Findings from the Wisconsin Longitudinal Study.” Madison, Wisconsin: Center for Demography and Ecology – University of Wisconsin-Madison. *CDE Working Paper* No. 98-02.
- Hayduk, Leslie, A. (1996) *LISREL. Issues, Debates and Strategies*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- Heath, A.C., R.C. Kessler, M.C. Neale, J.K. Hewitt, L.J. Eaves, og K.S. Kendler. (1993) “Testing Hypotheses About Direction of Causation Using Cross-Sectional Data.” *Behavior Genetics* 23: 23-50.
- Herrman, Vera og Pavel Uttitz. (1990) ”If only I didn’t enjoy being a farmer!” *Sociologica Ruralis*: XXX: 62-75.
- Inglehart, Ronald. (1997) *Modernization and Postmodernization: Cultural, Economic and Political Change in 43 Societies*. Princeton: Princeton University Press.
- Ingelhart, Ronald, Miguel Basañez og Alejandro Moreno. (1998) *Human Values and Beliefs*. Ann Arbor: The University of Michigan Press
- Jöreskog, Karl og Dag Sörbom. (1996) *Lisrel 8: User’s Reference Guide*. Chicago: Scientific Software International, Inc.
- Kenny, David A. (1988) “The Analysis of Data from Two-Person Relationships” i *Handbook of Personal Relationships*, redigert av S.W. Duck. New York: John Wiley & Sons.
- Kenny, David A. (1996) “Models of Non-Independence in Dyadic Research.” *Journal of Social and Personal Relationships*. 13: 279-294.
- Knudsen, Knud og Kari Wærness. (1996) ”Barnet lider av at mor er yrkesaktiv....” *Sosiologisk tidsskrift*: 1 3-23.
- Knudsen, Knud og Kjersti Melberg. (1999) “Livet i par: subjektiv livskvalitet for henne og han på gården”. *Tidsskrift for sosiologi* 7: 91-112.
- Landis, Judson T. (1946) “Length of Time Required to Achieve Adjustment in Marriage.” *American Sociological Review* 11: 666-677.

- Liska, Allen E., Richard H. Felson, Mitchell Chamlin og William Baccaglini. (1984) "Estimating Attitude-Behavior Reciprocal Effects Within a Theoretical Specification" *Social Psychology Quarterly* 47: 15-23.
- Listhaug, Ola, Roar Haaskjold og Marie Knudsen. (1997) *Values in Norway 1966: Study description and codebook* Trondheim: Institutt for sosiologi og statsvitenskap, NTNU.
- Mastekaasa, Arne. (1993) *The Relationship between Marital Status and Subjective Well-being: Consistency, Variations, and Causal Explanations*. Oslo: Institutt for sosiologi, Universitetet i Oslo.
- McCoy, Melinda og Glen Filson. (1996) "Working Off the Farm: Impacts on Quality of Life." *Social Indicators Research*: 37: 149-163.
- Palmore, Erdman og Clark Luikart. (1972) "Health and Social Factors Related to Life Satisfaction." *Journal of Health and Social Behavior* 13: 68-80.
- Raphel, Dennis, Rebecca Renwick, Ivan Brown og Irving Rootman. (1996) "Quality of Life Indicators and Health: Current status and emerging Conceptions." *Social Indicators Research* 39: 65-88.
- Reinhardt, Nola og Peggy Barlett. (1989) "The Persistence of Family Farms in United States Agriculture". 1989. *Sociologica Ruralis*: XXIX 203-225.
- Rettig, Kathryn D., Sharon M. Danes og Jean W. Bauer. (1991) "Family Life Quality: Theory and Assessment in Economically Stressed Farm Families." *Social Indicators Research* 24: 269-299.
- Ridgon, Edward E. og Carl E. Ferguson, Jr. (1991) "The Performance of the Polychoric Correlation Coefficient and Selected Fitting Functions in Confirmatory Factor Analysis with Ordinal Data." *Journal of Marketing Research* 28: 491-7.
- Smith, Tom W. (1979) "Happiness: Time Trends, Seasonal Variations, Intersurvey Differences, og Other Mysteries." *Social Psychology Quarterly* 42: 18-30.
- Statistisk sentralbyrå. (1996) *Prosjekt: Levekår blant landbruksbefolkningen 1995*. Oslo: Statistisk Sentralbyrå
- Statistisk Sentralbyrå. (1997). *Jordbruksstatistikk 1997* Oslo: Statistisk Sentralbyrå.
- Stouffer, Samuel A. (1949). *The American Soldier*. New York: Princeton.

**Abstract**

*Interaction in the dyad : Life satisfaction for spouses on Norwegian farms*

In this article we analyse spouses' subjective quality of life for farm couples. A conceptual model is presented, postulating individual well-being as resulting from own and spouse's background, common conditions on the farm, as well as partner's well-being. We argue for reciprocal mechanisms of life satisfaction within the dyad at the holding, and specify alternative hypotheses of possible predominant influences between wife and husband. Empirical implications of the model are tested against data from a sample of Norwegian farm couples, consisting of active male farm holders and their wives. Results document the relevance of individual as well as common factors for her and his well-being. Findings from Lisrel analysis furthermore suggest that the male farmer for his life satisfaction is more dependent on the wife, than the other way around. All in all, findings point to the isolated character of the male role in modern farming, and emphasise the importance of the female role under such conditions.

Key words: subjective quality of life, reciprocal mechanisms, farm couples, Lisrel analysis

# recension

AV EVA PALMBLAD

Institutionen för beteendevetenskap och socialt arbete,  
Hälsö högskolan i Jönköping

Carita Bengs (2000) *Looking good. A study of gendered body ideals*.  
Doctoral thesis at the Department of Sociology, Umeå University ; 21

Inom såväl humaniora som samhällsvetenskap har kroppen under senare år analyserats som en brännpunkt för olika normerings- och disciplineringsprocesser. Dessa tendenser i det moderna samhället, som kommit att involvera handfasta strävanden att förändra kropp och utseende, bildar utgångspunkten för Carita Bengs doktorsavhandling, som fokuserar på ungdomsgruppen.

Avhandlingens syfte är att undersöka hur de sociala och kulturella normerna kring kropp och utseende ser ut och hur de sprids; vidare hur de påverkar ungdomars kropps- och utseendeideal, den egna kroppsuppfattningen och handlingsstrategier som ungdomar tillämpar för att uppnå sina ideal. Mer precist handlar det om att undersöka hur sociala och kulturella normer kring kropp och utseende uppfattas och tolkas av unga människor. Vidare att försöka få grepp om hur dessa upplevelser och tolkningar genererar handlingar för att kontrollera den egna kroppen. Slutligen att få grepp om i vilken grad de unga känner sig pressade att leva upp till tidens kroppsideal eller ikoner, och även få en uppfattning om varifrån de hämtar sina ideal. Med denna sin kontextuella ram ansluter avhandlingen väl till den numera rätt intensiva vetenskapliga diskussion som förs om kropp, normalitet och identitet i konsumtionssamhället.

Det teoretiska avstampet sker dels i den på senare år växande sociologiska teorbildningen kring kroppen, dels i könsteoretiska perspektiv. Inom kroppssociologin, som spänner över ett brett fält, kan man urskilja tre huvudinriktningar: den naturalistiska, den fenomenologiska och den socialkonstruktivistiska. Inom den naturalistiska ansatsen är man primärt upptagen av differentiering och klassificering av kroppar, ofta på biologisk grund. Den konstruktivistiska uppmärksammar den 'problematiske kroppen' som fokus för ordningspolitiska syftning-

ar; här handlar det om att kroppar anses vara i behov av kontroll och reglering. Den fenomenologiska i sin tur kretsar kring den 'levda kroppen'.

Här placerar sig författaren närmast inom socialkonstruktivismen, vilket innebär en fokusering på kroppen som en mottagare för och bärare av social mening. Den sociala innebörd som tillskrivs kroppen varierar med tid och rum — den är således historiskt och kulturellt relativ. Varierar med tid och rum gör även de dominerande aktörerna på området, liksom de forum och källor som påverkar hur kroppsnormering och kroppsdisciplinering gestaltar sig på en given plats vid en given tidpunkt. Ett socialkonstruktivistiskt perspektiv på kön innebär ett sympatiserande med tanken att vad som ter sig som givet (eller naturligt) manligt respektive kvinnligt är resultatet av sociokulturellt bestämda normeringsprocesser.

Med utgångspunkt från teoribildningarna kring kropp och kön destillerar Carita Bengs fram fyra teman som hon anser vara centrala för att ringa in kroppsuppfattningar och kroppsideal samt förhållandet dessa emellan:

1. Den problematiska kroppen, som hänför sig till det faktum att kroppen i allmänhet – kvinnans i synnerhet – uppfattas som, i skilda avseenden, problemtyngd och i behov av påverkan, förändring. Viktiga forum för identifikation av problematiska kroppar har varit medicin/hälsovård samt massmedia.

2. Den kontrollerade kroppen, som refererar till olika sätt att utöva – inre och yttre – kontroll över den egna kroppen. Flera undersökningar har identifierat en tendens mot en ökad betoning på personligt ansvar och självkontroll; en tendens som accentuerats kraftigt under nittonhundratalets sista decennier.

3. Den varugjorda eller kommodifierade kroppen. Här handlar det om kroppen som hårt länkad till konsumtionskulturen: den kropp som kan köpas, säljas, modifieras, den kropp som uppvisar ett visst värde – i termer av makt, prestige och status – på en marknad. Kvinnokroppen har här länge stått i fokus, men vi ser nu ett tydligt intresse riktas mot den ännu till stora delar oexploaterade manskroppen.

4. Den sociala kroppen, som handlar om kroppens betydelse både i relation till det egna självet och till andra människor. Det handlar om kroppen som nära förbunden med identitet, moral och karaktär. Avvikande kroppar blir, som obser-

verats sedan länge, lätt stigmatiserade. Fetma som uttryck för svag karaktär och sviktande moral utgör här typexemplet på hur kroppen blir föremål för sociala värderingar och positioneringar.

Hur försöker då författaren få svar på sin bärande fråga: om förhållandet mellan unga människors kroppsupplevelser och existerande samhälleliga idealbildningar? Studien är baserad på ett tämligen omfattande frågeformulär som distribuerades till skolungdomar. Det empiriska materialet utgörs av enkätsvar från 162 elever från skolor i Umeå, representerade av åk 7 och 9 i grundskolan samt en gymnasieklass (13, 15 respektive 17 år gamla).

Urvalsförfarandet var styrt av strävanden att nå en så kallat normal population, i meningen ungdomar som inte hade några kända kroppsrealiterade problem, såsom anorexia och liknande. Skolklasser eller program som kunde förväntas ha en stark eller laddad relation till de aktuella frågeställningarna uteslöts.

Enkäten, innehållande sjuttioåtta frågor, organiserades kring sex huvudteman:

1. Uppfattningar om kropp och utseende.
2. Syn på andras kroppar och på kroppsideal.
3. Praktiker för och attityder till att kontrollera och reglera kroppen: diet, träning, plastikkirurgi, anabola steroider.
4. Kostvanor, fritidsvanor, skolarbete och sociala nätverk.
5. Påverkan från media och från andra människor.
6. Pubertetsutveckling och hälsa.

Av svaren framgår att unga människor tillskriver kroppen en stor betydelse och även hur obekväma många unga är i sina kroppar. Påverkanskällorna är dels media, dels vänner. En majoritet av flickorna uppger att de hämtar influenser från tidningar, tv och liknande; de jämför sig aktivt med de kroppsliga ideal som här förmedlas. Flickorna internaliserar redan tidigt en anmärkningsvärt problematiserande hållning till sina kroppar. De är upptagna av såväl sina egna som andra människors blickar på den egna kroppen. Kroppens storlek och form står i fokus, där de gällande idealen handlar om att vara smal och slank. Flickorna är också oftare involverade i aktiviteter för att förändra och kontrollera sina kroppar, främst bantning, ibland i kombination med träning.

Pojkarna ter sig jämförelsevis mindre obekväma, men trenden mot ökad pro-

blemupplevelse är urskiljbar. Det manliga missnöjet rör främst längd och vikt, och röjer en önskan att vara resligare och muskulösare. Träning utgör pojkarnas främsta medel i strävandena att forma den egna kroppen i riktning mot större överensstämmelse med de gällande idealen. Om flickornas blickar primärt är riktade mot den egna kroppen, är pojkarnas – ännu – företrädesvis inställda på flickors kroppar. Pojkarna är ännu ovana, i vissa fall till och med motvilliga, att intressera sig för och än mindre bedöma andra pojkars kroppar.

Den objektiverade synen på den egna kroppen är märkbar och återigen särskilt uttalad bland flickorna. Kvinnor har ju också historiskt varit objekt för andras blickar, särskilt för den manliga blicken. De har utvecklat en känslighet för denna blick, och gjort den till sin egen. Den tilltagande objektifieringen, som nu i ökande grad tycks drabba pojkarna, länkas till konsumtionskulturen och dess syn på kroppen som en vara – en sexualiserad sådan – d.v.s som ett exploateringsobjekt.

Vissa ålderskillnader kan noteras: flickornas obekväma hållning till den egna kroppen tilltar med åldern; förändringspraktikerna utvecklas likaså. De äldre ungdomarna upplever medias inverkan och vänners uppfattningar som mer betydelsefulla än de lite yngre.

Kropp och moral vävs allt tätare samman. Fetman har blivit ett farligt och ständigt återkommande problem och de kulturella tvetydigheterna kring fenomenet övervikt avspeglas tydligt i ungdomarnas responser. Den slanka och vältränade kroppen blir ett tecken på en god karaktär; den tjocka och otränade frilägger bristande självdisciplin. Vissa kroppar blir föremål för beundran; andra ger upphov till avståndstaganden.

Sammanfattningvis kan således konstateras märkbara könsskillnader i kroppsuppfattningar och i förhållningssättet till sociokulturella ideal. Dock ser vi en tendens till ökad jämställdhet mellan könen i meningen att även pojkar numera fokuserar den egna kroppen och utseendet.

Avhandlingen fokuserar på en problematik som ibland leder till svårartade konsekvenser, inte minst bland ungdomar, i form av utseenderelaterade problem av olika slag – ångest, fobier, depressioner, självdestruktiva tendenser. En avgränsning till ungdomsgruppen ter sig relevant, med tanke på kunskapsintresset kring identitet och identitetsformering.

Ett problem är att framställningen består av två block som förefaller ganska lösligt förbundna med varandra, ett problem som kommer till uttryck i att teorin



får en illustrativ snarare än en analytisk ställning i arbetet. Förhållandet mellan de teoretiska delarna och de empiriska delarna gör att man undrar i vad mån valet av tillvägagångssätt – metod och material – påverkats av det teoretiska kunskapsintresse som ringas in i utgångspunkterna, och som sammanfattas i ledorden: social konstruktion, mening, meningsskapande, (köns)identitet. Löftet jag som läsare upplever finns i författarens positionering i perspektiv som är inriktade på social tolkning, på meningsskapande processer och sociokulturella sammanhang.

Den kropps- och könsdiskurs som tecknas inledningsvis är både spännande och fruktbar. Jag vill betona att den teoretiska presentationen är välorganiserad och utmärks av problemkänsla. Positioneringen är tydlig och klar. Mot denna bakgrund blir man en aning besviken när man kommer fram till den empiriska studien. När vi kommer till de metodologiska övervägandena och till de analytiska strategierna så har ledorden nämligen tappats bort; vi finner här mycket få avtryck av de inledande teoretiska diskussionerna och ställningstagandena. Vi får inte några argument varför en standardiserad enkät skulle vara det bäst lämpade tillvägagångssättet för att fånga in meningsskapande processer, eller varför denna metod ger bästa förutsättningar att greppa identitetsproblematiker, eller för den delen sociokulturella påverkansprocesser.

Med enkätmetoden har vi att göra med ett redskap som primärt lämpar sig för tillstånd eller ögonblicksbilder i syfte att främja översiktligheter. Väl använt, genererar tillvägagångssättet nya och intressanta frågeställningar. Det standardiserade tillvägagångssättets avgörande begränsningar är att det inte förmår fånga mer specifika innebörder och meningsskapande processer. Frågan är om man inte här – som ett komplement till enkäten – behövt anlita ett mer processkänsligt och djupledsinriktat instrument, såsom intervjuer. Här handlar det om att öppna upp för tillvägagångssätt som lämnar mer utrymme för de intervjuades egna resonemang, ord och formuleringar; som ger spelrum åt tvetydigheter och motsägelsefullheter, och som ger möjligheter att följa upp dessa. (Exempelvis kan inte den centrala frågan om skuld och ansvar när det gäller den egna kroppens utseende belysas med någon större detaljskärpa). Jag menar att avhandlingen hade vunnit på sociologiska arbetsätt som karakteriseras av flexibilitet och närhet till kontexten; där standardiserade tillslutningar inte görs på förhand utan där avgränsningar i stället sker fortlöpande och med hänsynstagande till förhållandena i de enskilda fallen.

En annan invändning gäller urvalet. Urvalet har gjorts från en 'normal population'. En fråga som omedelbart inställer sig rör det strategiska i detta urval. Kunde man inte tvärtom tänkt sig att utgå, inte från en definierat normal population utan från en definierat avvikande sådan? Det finns, som författaren mycket riktigt påpekar, goda och dåliga kroppar, enligt gängse normer. Särskilt inresanta – om vi utgår från tänkandet inom stämplings- och stigmatraditionen som refereras till i framställningen – kunde då vara de 'dåliga' kropparna: de ofullgångna, stympade, deformerade, sjuka kropparna. Ett mer teoretiskt styrt urval hade kunnat öppna för de ungdomar, för vilka kroppen är ett hinder. Jag tänker närmast på fysiskt funktionshindrade unga människor, vilka kan betraktas som bärare av en viktig information om sociokulturella normer och idealbildningar, samt dessas konsekvenser för identitet och självbild.

Samtidigt bör sägas att författaren på ett kreativt sätt utvinner en mängd information ur sitt empiriska material. Inte minst genererar greppet att ställa frågor om uppfattningen av den egna kroppen i relation till frågor om önskad kropp, om ideal kropp, intressanta fynd. En styrka i avhandlingen utgörs av den uttryckliga ambitionen att inkludera pojkar i studien. Vi befinner oss – så indikerar resultaten – på ett område präglad av en ökad jämställdhet mellan könen. Denna jämställdhet verkar emellertid inte uppnås genom att kvinnor börjar erövra det manliga privilegiet att själv vara herre över sin kropp, utan genom att männen underkastats samma objektiverande krafter som kvinnorna under lång tid varit underställda. Kvinnors slaveri under sociokulturella normer och värderingar avseende kropp och utseende kände vi väl till sedan förut. Men vi tycks nu stå inför en ny situation, som ännu inte tillräckligt uppmärksammas. Som poängteras av författaren så saknas i allt väsentligt diskussioner om den förtryckta kroppen inom mansforskningen. Carita Bengs har genom sitt avhandlingsarbete bidragit till att öppna upp för en sådan diskussion. Här finns ett intressant spår som man gärna skulle vilja se vidareföras och utvecklas – empiriskt och teoretiskt – i fortsatta studier.

# recension

AV CARL HULT

Sociologiska institutionen vid Umeå universitet

Tomas Berglund (2001) *Attityder till arbete i Västeuropa och USA: Teoretiska perspektiv och analyser av data från sex länder*. Akademisk avhandling, Göteborgs universitet.

Det råder ingen tvekan om att Tomas Berglunds avhandling om attityder till arbete landar helt rätt i tiden. Avhandlingen blickar i sitt material tillbaka på det decennium vi just har lämnat bakom oss, vilket var ett 90-tal som i många västländer främst torde förknippas med omfattande förändringar inom arbetsmarknad och arbetsliv. Hemma i Sverige tycktes en våg av omvälvningar, på såväl organisationsnivå som samhällsnivå, kulminera under perioden. Gamla värderingar och rättesnören inom arbetslivet tycktes hamna i skymundan, medan mindre stabila anställningsformer och individualistiska värderingar tycktes vinna mark.

En stark internationaliseringstrend blev också tydlig under perioden. Ett utökat politiskt samarbete i Europa, en alltmer rörlig marknad, en alltmer rörlig produktion och en växande globaliseringsdebatt som ofta betonade en hårdnande internationell konkurrens och en fortgående likformningsprocess i västvärlden, var några av inslagen. Med detta som bakgrund framstår förtjänsten med avhandlingens komparativa ansats som uppenbar. Det är framförallt komparativa studier som har förutsättningar att ge stadga i den fortgående debatten: genom att belysa vad som kan sägas vara generella tendenser och vad som måhända är specifikt för en enstaka nation eller en viss typ av nationer. Alltför få sådana undersökningar rörande anställdas engagemang och attityder i sina arbetsorganisationer har publicerats på senare tid.

De beroende variablerna i Berglunds avhandling är en uppsättning värderande omdömen om vad som är viktigt med ett arbete. Föresatsen är i första hand att konstruera och testa en teoretisk förklaringsmodell rörande variationen härvidlag, men också att kartlägga förhållanden mellan attityderna i ett antal utval-

da nationer. Sex länder jämförs: Sverige, Norge, Tyskland, Frankrike, Storbritannien och USA. De data författaren använder sig av är insamlat 1997 (och i viss utsträckning 1989) i regi av International Social Survey Program (ISSP). ISSP har som syfte att kontinuerligt samla genuint jämförbara attityddata i en uppsättning industrialiserade länder.

Berglund indelar de länder han valt att studera i tre olika regimtyper utifrån Esping-Andersens välfärdsregimer: USA och Storbritannien betecknas som *liberala välfärdsstater*, Tyskland och Frankrike som *korporativa välfärdsstater* och Sverige och Norge som *socialdemokratiska välfärdsstater*. Även om regimindelningen har intuitiv relevans saknar jag på den här punkten en diskussion kring alternativa indelningar med mer explicit relevans för studier av arbetslivet. Jag tänker då exempelvis på Soskice (1999) och hans indelning i "liberal market economies" och "coordinated market economies" samt Dobbin & Boychuk (1999) och deras indelning i "skill-oriented countries" och "rule-oriented countries". Problemet med en okritisk användning av välfärdsregimer är i det här sammanhanget, att läsaren inte med automatik lotsas fram till de länderskillnader som kan tänkas ha särskild betydelse för just organisation och arbetsliv.

Berglund utarbetar därefter en typologi rörande attityder till arbete. Denna är inspirerad av Goldthorpe samt modifierad utifrån Webers handlingstypologi och slutligen korrigerad i en faktoranalys på materialet. Bland Berglunds slutgiltiga attitydtyper hittar vi den *altruistiska attityden* som betecknar en positiv värdering av möjligheten att hjälpa andra och vara nyttig för samhället. Vi hittar den *materialistiska attityden* vilken definieras som en positiv värdering av hög inkomst och goda karriärmöjligheter. Vi hittar vidare den *instrumentella attityden* som består i en övervägande fokusering på inkomstaspekten i en anställning. Slutligen hittar vi den *individualistiska attityden* som är en positiv värdering av att kunna arbeta självständigt och att kunna styra sina arbetstider. Här skulle man kunna invända att materialistisk och instrumentell attityd begreppsligt skär in i varandra i och med löneaspekten. Men utifrån de indikatorer Berglund använder sig av kan man hävda att den materialistiska attityden fokuserar hög lön, medan den instrumentella attityden nöjer sig med ekonomisk försörjning. Den förklaringsmodell som Berglund sedan utarbetar grundar sig på antagandet att ovanstående attityder i allt väsentligt formas i den arbetssituation som individen befinner sig i och att de oberoende variablerna framförallt är hierarki och integration. Hierarkidimensionen bestäms av överordning och underordning, där

manager och professionella är överordnade medan servicearbetare och manuella arbetare är underordnade. Integrationsdimensionen bestäms av graden av lojalitet till den organisation som den anställde arbetar inom. Lojaliteten ses då som resultatet av en integrationsprocess och som nära förbundet till dominansrelationer och i många fall helt enkelt en förutsättning för att säkerställa maktmediets funktion.

Berglund utvecklar sedan förklaringsmodellen i följande hypoteser: (1) *Altruistisk attityd* bör vara vanligast bland underordnade som är lojala mot organisationen – en sådan situation stimulerar värderingar av möjligheten att hjälpa andra och att vara nyttig för samhället. (2) *Materialistisk attityd* bör vara vanligast bland överordnade vilka är lojala mot organisationen – en sådan situation stimulerar värderingar av hög inkomst och goda karriärmöjligheter. (3) *Instrumentell attityd* bör vara vanligast bland underordnade vilka inte är lojala mot organisationen – en sådan situation stimulerar en fokusering på inkomstaspekten i en anställning. (4) *Individualistisk attityd* bör vara vanligast bland överordnade vilka inte är lojala mot organisationen – en sådan situation stimulerar värderingar av att kunna arbeta självständigt och att kunna styra sina arbetstider.

I ett antal empiriska avsnitt visar Berglund bland annat att det finns ett tydligt positivt samband mellan hierarkisk position och lojalitet till organisationen. Han visar också att den utarbetade förklaringsmodellen får empiriskt stöd i Sverige, Norge och Tyskland. Däremot hittas inget sådant stöd i Frankrike, Storbritannien och USA. Vad gäller jämförelser över tid, får vi veta att den materialistiska attityden har minskat i utbredning sedan 1989 i de länder där jämförelser kan göras (Norge, Västtyskland, Storbritannien och USA), och att den instrumentella attityden har minskat i Norge och Västtyskland men tilltagit i USA och Storbritannien. Vi får också veta att 1997 är den altruistiska attityden vanligast i USA medan den individualistiska är vanligast i Sverige.

Även om resultaten vid jämförelser mellan länder och över tid föranleder Berglund att diskutera betydelsen av kulturella, politiska och ideologiska förställningar och förändringar, behåller han sitt huvudsakliga fokus på arbetssituationens betydelse. Berglund menar avslutningsvis att den altruistiska och den individualistiska attityden i vissa fall kan förklaras av en psykologisk försvarsmekanism i motsägelsefulla arbetssituationer, det vill säga när individens värderingar skiljer sig avsevärt från hennes yttre villkor. Två hypoteser utarbetas. För

det första menar Berglund att hög lojalitet mot den organisation man arbetar i parat med oro att förlora sitt jobb (motsägelsefull arbetssituation) kan föranleda en altruistisk syn på arbetet. Författaren argumenterar för att ett altruistiskt engagemang kan bibehålla en meningsfullhet i arbetet i avsaknad av reellt utbyte från organisationen i form av anställningstrygghet.

Berglund visar att det faktiskt föreligger samband som skulle kunna tolkas enligt ovanstående, men bara i privat sektor och bara i underordnad position, samt bara i Sverige, Tyskland, England och i viss mån i Norge. De resultat som inte bidrar med stöd till hypotesen förklaras med att den förväntade attityden förmodligen saknar relevans i vissa situationer. Exempelvis föreslås att oro över att förlora jobbet inom offentlig sektor (där altruistisk attityd redan visat sig generellt stark) skulle kunna leda till besvikelse över att det altruistiska engagemang man redan visat inte hade belönats med trygg anställning. Den andra hypotesen rörande psykologiska försvarsmekanismer gör gällande att höga karriärambitioner i en organisation som inte erbjuder några speciella karriärmöjligheter (motsägelsefull arbetssituation) kan ge upphov till en individualistisk attityd. Argumentet är att individen här utvecklar en syn på arbetet som betonar hennes oberoende av organisationen. Detta för att hantera besvikelsen över den uteblivna karriären.

När Berglund skall pröva den här hypotesen gör han emellertid en svårbergriglig manöver. Istället för att pröva effekten av en motsägelsefull arbetssituation med hjälp av en kombination av den personliga värderingen av karriärmöjligheter och den upplevda förekomsten av karriärmöjligheter i organisationen – vilka båda är variabler som kan identifieras i materialet – använder han sig av den materialistiska attityden och en variabel som mäter generell arbetstillfredsställelse. Detta innebär, så vitt jag kan se, att hypotesen aldrig blir tillförlitligt prövad.

Sammanfattningsvis uppfattar jag två övergripande tveksamheter i Berglunds avhandling. För det första ställer jag mig på flera punkter tveksam till analysernas orsaksresonemang. Den kausala osäkerheten känns särskilt tydlig i avsnitten om de motsägelsefulla arbetssituationerna. När exempelvis situationen hög lojalitet och oro över att förlora sitt jobb analyseras, skriver Berglund att situationen kan "föränleda" eller "leda" den anställda i en underordnad ställning i privat sektor att uttrycka en altruistisk syn på arbetet. Men det skulle ju rimligen också kunna vara så att en altruistisk syn på arbete leder en anställd att uttrycka loja-

litet till sin organisation, samtidigt som oro att förlora sitt jobb förstärker uttrycket för en sådan lojalitet.

För det andra känner jag mig tveksam till det sätt på vilket avhandlingen byggs upp i pendelrörelser mellan jordnära empiri å ena sidan och hög teoretisk abstraktionsnivå å den andra. Återkopplingar till befintliga forskningsresultat saknas nästan helt. Istället diskuteras gärna respondentens möjliga attityder i subjektfilosofiska eller språkfilosofiska utvecklingar. Författaren återkommer ofta till Habermas och i synnerhet till teorin om kommunikativt handlande. Allt detta för att i de empiriska avsnitten åter tvingas i brottnig med ett material som är insamlat med hjälp av operationaliseringar gjorda utifrån erfarenheter av tidigare forskning. Trots att författaren i sina resonemang genomgående visar prov på skarpsinnighet och uppfinningsrikedom känns rörelserna mellan teori och empiri oftast som långa, osäkra och onödiga.

Avhandlingens stora och väsentliga bidrag är att korrelationen mellan vissa attityder och kombinationer av attityder kartläggs. Vi får veta vilka av de undersökta attityderna som vanligen förekommer tillsammans och vilka som är motstridiga. Vi får veta under vilka arbetsplatsrelaterade omständigheter olika attityder tenderar att förekomma. Vi får veta hur sådant skiljer sig mellan olika grupper och mellan de utvalda länderna samt i viss mån över tid.

## Referenser

- Soskice, D. (1999) 'Divergent Production Regimes: Coordinated and Uncoordinated Market Economies in the 1980s and 1990s' i Kitschelt, Herbert; Peter Lange; Gary Marks & John D Stephens (red) *Continuity and Change in Contemporary Capitalism*. Cambridge University Press.
- Dobbin, F. & Boychuk, T. (1999) 'National employment system and job autonomy: Why job autonomy is high in the Nordic countries and low in the United States, Canada and Australia' *Organization Studies*. Vol 20, pp 257-291.

# recension

AV MATTIAS SMÅNGS

Sociologiska institutionen, Stockholms universitet

Paul du Gay (2000) *In Praise of Bureaucracy. Weber. Organization. Ethics*.  
London: SAGE Publications.

Åtminstone från det att begreppet ”byråkrati” myntades omkring mitten av 1700-talet (Albrow 1972) till dags dato har byråkratidiskussionen behållit en ständig aktualitet och det har kontinuerligt producerats skrifter som på olika sätt behandlar fenomenet byråkrati. Den samlade litteraturen om byråkrati är idag därför tämligen omfattande. Till denna litteratur kan nu läggas ytterligare ett bidrag, *In Praise of Bureaucracy* av den brittiske sociologen Paul du Gay, vilket utgör ett kraftfullt försvar för byråkratin som institution och för dess relevans och oundgänglighet för administrationen av dagens liberala västerländska demokratier.

Boken består förutom av ett introducerande respektive ett avslutande kapitel av två separata delar, vardera omfattande tre kapitel. I den första delen genomför du Gay en grundlig granskning av argumenten hos tre inflytelserika samtida byråkratikritiker, filosofen Alasdair MacIntyre, sociologen Zygmunt Bauman och managementgurun Tom Peters. Den andra delen ägnas åt en analys av den inom OECD-länderna sedan en tid pågående omstruktureringen av den offentliga administrationen, den offentliga byråkratin, och denna omstruktureringens effekter på den traditionella byråkratins etos.

I sin föresats att återuppräta byråkratins anseende, i synnerhet dess etos, tar du Gay ett tema i Webers författarskap till hjälp, dock inte något av de teman rörande rationalisering, modernitet eller makt som vi alla känner till, utan ett tema som inte uppmärksammats i lika hög grad som dessa. Det tema hos Weber som du Gay tar fasta på är formandet av personligheter inom avgränsade livsordningar (*Lebensordungen*), i synnerhet inom olika professioner, och exempel på hur Weber såg på denna problematik går att finna i tvillingföreläsningarna



”Politik som yrke” och ”Vetenskap som yrke”. I diskussionen av olika livsordningar är Webers huvudargument att det i det högt differentierade moderna samhället inte kan finnas någon universell etik, en sådan skulle vara bortom denna värld, utan det moderna samhället består tvärtom av många diskreta etiska sfärer, vilka varken utgör variationer på någon underliggande homogen universell moralisk princip eller formerar sig till någon hierarkisk ordning.

I sin analys av MacIntyre utgår du Gay från dennes moralfilosofiska arbete *After Virtue*, av Bauman från hans böcker *Modernity and the Holocaust* och *Postmodern ethics* och av Peters bland annat från hans *Liberation Management*. Trots de stora olikheter som existerar mellan dessa författare, förenas de av att de alla betraktar byråkratin som i högsta grad omoralisk och förkastlig, du Gay menar dock att deras kritik av byråkratin i grunden är förfelad i och med att den baseras på föreställningar om att det existerar en yttersta källa för moralen och att byråkratins förkastlighet beror på att den inte lyckas leva upp till denna moral. du Gay argumenterar för, och lyckas tycker jag på ett övertygande sätt visa, att under MacIntyres, Baumans och Peters’ respektive resonemang kring byråkrati ligger en föreställning om den kompletta, fullt utvecklade och homogena personen som ett absolut moraliskt ideal, vilket skall genomsyra hela samhället.

MacIntyre hämtar inspiration till sin byråkratikritik från kristen teologi, och för honom är byråkratin såväl ett uttryck för som en orsak till det moraliska förfall han ser i det moderna samhället, vilket bland annat tar sig uttryck i en försvagning av teismen och de religiösa världsuppfattningar på vilka han menar att moralen vilar. MacIntyres ideal är en person vars personlighet utgör en väl integrerad helhet och som tjänar Guds syften och på så sätt uppnår frälsning. Grunden för MacIntyres kritik av byråkratin är att den enligt hans förmenande har en fragmenterande inverkan på människors personligheter, således utgör byråkratin en antites till hans vision om att en universal etik skall genomsyra hela samhället genom vilken individen skall förmås övervinna den differentiering av personligheten som det moderna samhället, bland annat medelst byråkrati, frambringat.

Bauman å sin sida menar att byråkratin undertrycker varje individs medfödda inre förmåga att handla moraliskt riktigt och att det är på grund av den som den instrumentella, moraliskt indifferent, rationaliteten kan dominera det moderna samhället på bekostnad av alternativa moraliska principer. Baumans uppfattning

är att den i det moderna samhället förhärskande instrumentella rationaliteten, som alltså främjas av byråkratin, befriar den enskilde individen från ett individuellt moraliskt ansvar och på så sätt verkar den fragmenterande på en annars integrerad moralisk personlighet. För att underlätta för människor att utöva sin inre förmåga till moraliskt handlande, och således reintegrera deras moraliska personligheter, argumenterar Bauman för en postmodern etik, vilken syftar till att förverkliga ultimata moraliska mål förknippade med mänskligheten. Denna av Bauman förespråkade etik fordrar exempelvis av den enskilde byråkraten att denne tar ett personligt moraliskt ansvar för sina "tekniska" handlingar och beslut.

Peters' byråkratikritik slutligen, är en del av den tankeriktning inom organisationsteorin som kallas "new wave management", vilken betraktar byråkratin som förtryckande, skadlig för den personliga friheten och ett hinder för förverkligandet av en moralisk personlighet, allt beroende på att den inte låter människors personliga engagemang och ideal få någon plats i verksamheten. Byråkratin är fragmentiserande, och således av ondo, genom dess särskiljande av förnuft från känsla och plikt från nöje. Vägen bort från denna fragmentisering och till en homogen moralisk personlighet och självuppfyllelse går enligt Peters via ett maximalt "företagiserande" (*Businessing*) av människor och organisationer. Detta innebär att alla typer av organisationer skall reorganiseras enligt företagsprinciper och att människor skall anta rollen av entreprenörer. Peters' idealperson och absoluta moraliska måttstock är alltså den maximalt företagiserade personen och enligt honom leder en företagisering av organisationer och människor till att gränsen mellan arbete och nöje, känsla och förnuft suddas ut och att människor som en konsekvens av det uppnår individuell frihet och självförverkligande.

Med Webers uppfattning om etiska sfärer som stöd argumenterar du Gay för att MacIntyres, Baumans och Peters' respektive angrepp på byråkratin är poänglösa, beroende på att de genom sina anspråk på att en absolut moralisk princip skall genomsyra hela samhället, är oförmögna att inse att vad som är etiskt relevant och ändamålsenligt i en av det sociala livets sfärer inte nödvändigtvis behöver vara det i en annan. du Gay menar att de moraliska principer som är relevanta för exempelvis en politiker, en byråkrat och en entreprenör är och bör vara väsensskilda, och vad varken MacIntyre, Bauman eller Peters kan förstå är, enligt du Gay, att byråkratins moraliska status inte kan avgöras utifrån

några andra etiska principer än dess egna. du Gays huvudargument i bokens första del är nämligen, i linje med Webers uppfattning, att byråkratin inte är att betrakta som moraliskt indifferent, utan som en i sin egen fulla rätt specifik sfär av det sociala livet, en *Lebensordnung*, med egna distinkta etiska principer. Bland dessa principer återfinns exempelvis följandet av regler, accepterandet av över- och underordning och åsidosättandet av dels externa lojaliteter, till exempel sådana baserade på släktskap och vänskap, dels privata etiska ideal under tjänsteutövningen.

du Gay visar vidare på hur MacIntyres, Baumans och Peters' byråkratikritik visserligen vilar på en Weberiansk begreppsapparat, framför allt begreppsparen instrumentell-värdeorienterad social handling och formell-substantiell rationalitet, men att deras användning av begreppen står i skarp motsättning till det sätt varpå Weber uppfattade och nyttjade desamma. du Gay visar exempelvis hur såväl MacIntyre som Bauman och Peters förvanskat begreppet "formell rationalitet" till att avse en begränsad omoralisk instrumentalism, beroende av godtyckligt valda mål, något som inte alls motsvarar vad Weber avsåg med begreppet. För honom var formell rationalitet inte detsamma som en omoralisk instrumentalism, utan vad den representerar är en indifferens gentemot ultimata etiska principers anspråk; en indifferens baserad på insikten om det moderna samhällets moraliska pluralism, det vill säga existensen av diskreta etiska sfärer, och om de långtgående och allvarliga konsekvenser som kan bli resultatet om man försöker ge en sfärs etiska principer primat i relation till och på bekostnad av de övriga sfärernas distinkta etiska principer.

Överhuvudtaget finner jag bokens första del mycket tilltalande och stimulerande, du Gay för där en sansad polemik med i högsta grad giltiga argument, i synnerhet uppfattningen om diskreta etiska sfärer, och det sätt varpå han tar Weber i försvar gentemot MacIntyres, Baumans och Peters' påhopp är mycket elegant och njutningsfullt att läsa. du Gay lyckas kort sagt på ett övertygande sätt i sin föresats att visa på orimligheten i MacIntyres, Baumans och Peters' respektive byråkratikritik.

I bokens andra del avhandlar du Gay de reformer som under 1980- och 90-talen i mindre eller större utsträckning drabbat den offentliga administrationen inom samtliga OECD-länder. Dessa reformer går under samlingsbeteckningen "New Public Management" och kortfattat har de inneburit en marknadsanpassning och en företagisering av den offentliga sektorn. Konkreta uttryck för denna

marknadsanpassning är till exempel införandet av resultatenheter, vilket innebär att man specificerar enheter inom administrationen och räknar på dess intäkter och utgifter, en övergång från anslagsfinansiering till intäktsfinansiering, vilket leder till att ekonomiska överväganden får överhanden framför regler och politisk hänsyn, och en förändring i synen på relationen mellan dem som brukar de tjänster den offentliga sektorn tillhandahåller och förvaltningen. De förra betraktas inte längre som medborgare, utan som kunder och förvaltningen som producent och försäljare, det vill säga relationen har övergått från att ha varit en politisk relation till att primärt betraktas som en marknadsrelation.

du Gay menar att marknadsanpassningen av den offentliga förvaltningen har inneburit att en domäns etiska principer, det kommersiella företagens och det privata näringslivets, har överförts till en annan domän, den offentliga administrationen, och hans argument är att denna utveckling, genom att undergräva den traditionella byråkratins etos, kan få synnerligen allvarliga konsekvenser. du Gay reser exempelvis farhågor gällande i vilken utsträckning den offentliga administrationens tjänstemän i framtiden skall kunna bevara sin integritet och redbarhet, när de strukturer vilka frambringar dessa egenskaper har försvagats eller förstörts. Han menar vidare att om den offentliga byråkratin betraktas i termer av, och drivs enligt företagsliknande administrativa principer, kan de långsiktiga kostnaderna för kortsiktiga ekonomiska vinster bli till exempel en mer utbredd korruption och en försvagad rättssäkerhet. Detta beroende på att pålitligheten och rättvisan i den byråkratiska behandlingen av fall under sådana förhållanden inte kan tas för given på samma sätt som under mer traditionella byråkratiska former. du Gay argumenterar därför kraftfullt för att den traditionella byråkratin i högsta grad fortfarande äger relevans för administrationen av liberala demokratiska stater och att den och dess etos inte är att betrakta som stående i motsats till demokratin, utan tvärtom i hög grad är en garant för ett rättmätigt demokratiskt styre.

I jämförelse med bokens första del tycker jag att den andra delen inte når upp till samma höga klass. När det gäller du Gays normativa diskussion kring farorna med att underminera den traditionella byråkratin och dess etos genom att införa administrativa principer vilka sätter ekonomisk hänsyn i första rummet, samt kring byråkratins oundgänglighet i dagens västerländska demokratier, tycker jag att hans argumentation är övertygande och bör tas på allvar. Det är du Gays mer empiriska resonemang som jag inte finner helt övertygande, beroende

för det första på att all den empiriska forskning som han refererar till rör förhållanden i antingen USA eller Storbritannien, men samtidigt är det tydligt att han anser att det empiriska stoffet har bärighet långt utanför dessa länder, vilket framgår av uttalanden liknande detta:

[T]his managerialist imperative for sharper definition of costs and outputs [...] has brought massive changes of organization, of approach and of ethos within contemporary public administration throughout the world (s.125).

Av allt att döma verkar det som om du Gay är omedveten om att omfattningen och konsekvenserna av marknadsreformerna varierar betydligt inom OECD, de har till exempel varit betydande i anglosaxiska länder, men av marginell betydelse i Norge. Sverige intar en mellanställning genom att reformerna här inte genomförts med samma stringens som i de anglosaxiska länderna och dess effekter har inte heller varit lika dramatiska (Sahlin-Andersson 2000). Detta förhållande gör att bärigheten och relevansen av ett så pass generaliserande påstående som det ovan kan ifrågasättas. Jag tycker dock inte att detta i någon nämnvärd grad förtar substansen i hans normativa argument. De står så att säga på egna ben.

Jag är för det andra tveksam till du Gays diskussion om hur den traditionella byråkratins etos påverkats av marknadsanpassningen. du Gays ståndpunkt är följaktligen att reformerna har haft mycket långtgående konsekvenser, han går till och med så långt som att tala om uppkomsten av en ny administrativ kultur inom den offentliga förvaltningen, vilket illustreras av uttalanden som detta:

The development of [...] the 'managerialist imperative' [...] has had a profound influence on the ethos of office in several ways (s. 126).

Det jag finner problematiskt är att den forskning du Gay åberopar som stöd för sin ståndpunkt, så vitt jag kan se, endast rör förändringen i attityder hos offentliga tjänstemän i ledande positioner (*senior officials*). du Gay tar inte upp frågan huruvida man kan finna samma attitydförändringar hos tjänstemän i lägre- och mellanliggande positioner, vilket ju i högsta grad är relevant i sammanhanget eftersom att de utgör förvaltningens "fotfolk". Tjänstemän i dessa positioner utgör såväl flertalet, som är de som utför huvuddelen av det dagliga arbetet inom förvaltningen. Det kan visserligen mycket väl vara så att det har skett en attitydförändring även hos dessa kategorier av tjänstemän, men mot bakgrund av citaten ovan, i vilka du Gay som synes inte begränsar sig till tjänstemän i högre positioner utan talar om förvaltningen som helhet, tycker jag att det faktum att du Gay inte behandlar frågan utgör en brist.

Mina invändningar till trots, anser jag sammantaget att *In Praise of Bureaucracy* utgör ett för en bred publik läsvärt arbete, som förtjänar att läsas och diskuteras av såväl forskare från olika discipliner, som politiker och andra personer verksamma inom den offentliga administrationen.

### **Referenser**

Albrow, M. (1972) *Byråkrati. Historia, teori, praktik*. Stockholm: Wahlström & Widstrand.

Sahlin-Andersson K. (2000) "National, International and Transnational Constructions of New Public Management", *Score Rapportserie*: Stockholms universitet.

# recension

AV LENNART G. SVENSSON

Sociologiska institutionen. Göteborgs universitet

Johan Edman (2001) *Stadsplanering som professionellt verksamhetsfält. En studie av yrkesgrupper och deras arbete*. Acta Universitatis Upsaliensis nr 48, Uppsala

Stadsplanering är en väsentlig del av den offentliga miljön, därigenom är den nära knuten till politiska och medborgerliga intressen. Vi ser dagligen exempel på detta i mer eller mindre animerade diskussioner. Stadsplanering är också en viktig del i arkitekturens teori och historia, och avhandlingar och andra böcker om stadens historia väcker ofta stort intresse. Stadsplanering är en del av det vidare begreppet samhällsplanering, och det var ursprungligen ”fastläggande av gränslinjer mellan byggnadskvarter och gator m.m. i en stad för att långsiktigt ordna bebyggelsen och undvika konflikter” (Nationalencyklopedin). I Standard för svensk yrkesklassificering anges under det andra yrkesområdet, arbeten som kräver teoretisk specialistkompetens, och som därmed kan kallas för professionella: stadsplanearkitekter, stadsplaneingenjörer och stadsplanerare. (Planerare utgör numera tillsammans med arkitekter, inredningsarkitekter och landskapsarkitekter en av de fyra huvudspecialiteterna inom arkitektyrket.) Vägen till denna avgränsning inom arkitektverksamheten använder Johan Edman som illustration i sin avhandling till hur yrkesgrupper i relation till varandra formar sin professionella verksamhet.

## **Empiri**

Avhandlingen är mycket elegant disponerad i fyra delar: problematisering, konceptualisering, operationalisering och generalisering. Eftersom den empiriska operationaliseringen emellertid är en illustration snarare än en applikation av begrepp och prövning av hypoteser, är denna ordning mera formmässig än innehållslig, och man kan därför gärna välja att kort sammanfatta den historiska

delen först. Utifrån sekundärmaterial som är väl kategoriserat i översiktsarbeten, personbiografier, yrkesmonografier och doktrinskildringar (s.72ff) redogör Edman först översiktligt för stadsplanering som professionellt verksamhetsfält i Sverige under fyra sekel (kap. 6). (Här och var betonas planerarnas visualiserings- och kommunikationsmetoder samt retoriska och kommunikativa strategier. Ibland pekas mål- och programmaterial ut som från föreningar och pamfletter och programskrifter, vilket skulle kunna kallas diskursivt material - talet som refererar till jurisdiktionen till skillnad från vad man faktiskt utför som planerare, t ex att författa stadsplaner. Någon sådan skillnad diskuterar dock inte Edman.)

Många städer i landet härrör från medeltiden, andra grundades under 1600-talet, och syftena var försvar och handel. Under 1800-talets slut och under 1900-talet grundades också ett stort antal städer men då utifrån industrialiseringen. Den första nationella byggnadsstadgan tillkom 1874 som föreskrev att varje stad skulle ha en stadsplan. 1907 års stadsplanelag gjorde det möjligt att föreskriva enskilda byggnaders utformning, och med 1947 års byggnadslag började en mera ständigt utveckling av stadsplaner genom snabbare urbanisering och ökande standardkrav på hus och fysiska miljöer. Nuvarande plan och bygglag tillkom år 1987.

Militär och civil stadsplanering fungerade parallellt fram till 1800-talet, då civilingenjörerna fick en egen utbildning som skilde dem från militärerna och arkitekterna fick en utbildning som skilde ut dem från ingenjörerna. Syftena med stadsplaneringen har skiftat från att huvudsakligen ha rört sig om befästningar, handel, hygien och brandrisker till att idag handla om att göra städer socialt, ekonomiskt och ekologiskt uthålliga och hållbara (s.86). Samtidigt har planerarnas huvuduppgift bestått i att visualisera politiska och ideologiska idéer, och det är det viktigaste skälet, enligt Edman, till att se planeringen historiskt som en kontinuerlig verksamhet där de centrala arbetsuppgifterna kan ses som konstanta (s.88). Författarna till stadsplaner övergick under tiden 1870-tal till 1910-tal från att vara mest lantmätare till att vara fler ingenjörer och arkitekter (s.90). Stadsplanering infördes som akademiskt ämne 1915, och den första professuren tillsattes 1947.

Fyra delfall som ger avhandlingen en kreativ uppläggning får sedan ytterligare illustrera begreppsutvecklingen och analysmodellen. Det första ska visa att flera olika yrken samtidigt gjorde anspråk på samma arbetsuppgifter och att fältet därigenom kan sägas från början ha varit mångprofessionellt. Det andra fallet handlar om överintendentämbetet som från 1697 ansvarade för landets



offentliga byggnader. Innehavarna där bestod först av fem arkitekter i rad, sedan en jurist och ett stycke in på 1800-talet kom så fyra militärer i rad innan arkitekterna återkom på posten (s.99). Det tredje fallet handlar om 1900-talets moderna stadsplanering som hörde ihop med den kommunala planeringen och med stadsarkitekter som tog stöd i vetenskaplig kunskap och som började utgå från planeringens problem på ett nytt sätt. Föreningen Sveriges Stadsarkitekter bildades 1924 med stadsarkitekter i 23 städer, och de krävde bland annat att stadsarkitekter skulle vara obligatoriska i byggnadsnämnderna. Det fjärde fallet beskriver Uno Åhréns tvärfackliga strategi. Från 1930-talet började man istället för stadsplanering använda det vidare begreppet samhällsplanering och se den som en metod för att förverkliga den moderna välfärdsstaten, och därmed drogs också andra yrkesgrupper än arkitekter åter in i verksamheten och en planerarprofession höll på att etableras, menar Edman (s.109). Professionsstrukturen började övergå från en segmenterad till en uniprofessionell struktur samtidigt som verksamhetsfältet divergerade. Planeringsverksamheten expanderade kraftigt från 1947 års bygglag och nådde sin kulmen med det s.k. miljonprogrammet. Försök gjordes att skapa en planerargrupp sammansatt av olika yrken och en tvärfacklig strategi med arkitekterna som överordnade. Men planerarna fortsatte att ha sin identitet i de egna yrkena och man var tillbaka i en segmenterad professionsstruktur.

## **Begrepp**

Edman hävdar att studier av professioner ofta inneburit att en egenskapsmodell eller en konfliktsmodell tillämpats utan närmare analys av de faktiska relationerna på ett fält eller i en verksamhet. Den arbetsmodell som Edman anvisar börjar med verksamhetsfältet eller arbetsuppgifterna, därefter identifieras de yrken eller professioner som har gjort anspråk på centrala arbetsuppgifter på detta fält, därefter ska relationerna i det professionella systemet identifieras och analyseras. Så ska externa faktorer identifieras och tas med i analysen. Först därefter ska man välja och applicera en viss teori (s.20). Själv tar han sin utgångspunkt hos Andrew Abbott (1988) och dennes systemansats för att studera professioner och professionellt arbete. Abbott sätter i centrum det han kallar jurisdiktionen. (Lat. *iurisdíctio* 'rättskipning', av *juris* och *díctio* 'yttrande', 'muntligt framförande', 'framställning', rätt att utöva rättskipning och döma). Med det menas banden mellan en profession och dess arbete eller det som sammanlänkar professionen

med arbetet. Tillträde till en viss jurisdiktion skapas genom det offentliga erkännande som en profession har med sin i viss utsträckning abstrakta kunskapsbas. Edman definierar jurisdiktion som den offentligt erkända rätten att utöva en yrkesverksamhet på ett givet verksamhetsfält (s.47), eller rätten att formulera och lösa de centrala problemen på ett givet verksamhetsfält (s.59), eller rätten att legitimt utöva yrkesverksamhet på ett fält (s.60).

Begreppsramen utgörs av ett professionellt system eller en professionsstruktur, ett verksamhetsfält och en jurisdiktion. Begreppet professionsstruktur definieras som "sammansättningen av yrkesgrupper inom ett professionellt system som refererar till ett givet verksamhetsfält" (s.40) eller som "sammansättningen av professioner och professionssegment på ett givet verksamhetsfält" (s.41). Professionsstrukturen kan vara uniprofessionell, multiprofessionell eller segmenterad. Edman går på så sätt förbi det klassiska definitionsproblemet och definierar bara professioner grovt med Abbott som yrkesgrupper vars problemlösande arbete är baserat på abstrakta kunskaper. De tas för givna i analysen som dock förutsätter att de är "relativt koherenta enheter" (s.41).

Svensk stadsplanering har varit multiprofessionell sedan 1600-talet, d.v.s. flera professioner har haft jurisdiktion på detta verksamhetsfält både samtidigt och vid olika tidsperioder (s.120). Efter sekelskiftet 1900 skedde en konvergens, först uppstod en segmenterad struktur som senare och särskilt kring mitten av 1900-talet utgjorde en uniprofessionell struktur som återgick till en segmenterad struktur, delvis som ett resultat av arkitekternas tvärfackliga strategi. Med stöd av de historiska illustrationerna dras sedan följande två mera generella slutsatser. En multiprofessionell struktur kan övergå i en uniprofessionell struktur bara om den först passerar ett stadium med en segmenterad struktur, vilket förra hälften av 1900-talet visade. Och omvänt kan en uniprofessionell struktur övergå i en multiprofessionell struktur bara om den passerar via en segmenterad struktur, vilket tiden efter 1970-talet kan illustrera. När en multiprofessionell struktur börjat konvergera till en segmenterad, är det en öppen fråga om den fortsätter att utvecklas i riktning mot en uniprofessionell struktur. Detsamma gäller utvecklingen från en uniprofessionell till segmenterad struktur. Den segmenterade strukturen representerar ett tillstånd av instabilitet och tvekan med en oklar arbetsfördelning. Då är jurisdiktionen mera formbar och det är lättare att förändra positionerna på fältet. Det torde innebära att professionella aktörers möjligheter att agera ökar. Den segmenterade strukturen utgör i sig ett formativt

moment.

Begreppet verksamhetsfält anknyter till Bourdieus fältbegrepp d.v.s. "ett system av relationer mellan positioner besatta av specialiserade agenter och institutioner som kämpar om något för dem gemensamt" (s.44). Verksamhetsfältet består av tre analysnivåer: verksamhetsfält, professionella arbetsuppgifter och centrala arbetsuppgifter. Under 1900-talets första hälft divergerade verksamhetsfältet genom att arkitekterna förde in fler arbetsuppgifter på fältet under inflytande av den kontinentala stadsplanedebatten som ett yttre villkor eller ett formativt moment, samtidigt som professionsstrukturen konvergerade. Det behöver inte innebära någon motsättning. Med stadsarkitekternas etablering ser man att arkitektkåren divergerade inom sig i riktning mot segmentering, vilket inledde en konvergens i det professionella systemet som konsoliderades i uniprofessionell riktning.

Planerare uppstod som positioner inom offentliga myndigheter, knutna till lokalstatens utveckling, först i städerna och senare i kommunerna. (Här hade det varit på plats med en översikt över statens utveckling. Då hade man fått med något om den svenska ämbetsmannatraditionen och ingenjörerna som ämbetsmän, vilket kunde tjänat som en förklaring t.ex. till att de militära ingenjörerna besatte överintendentämbetet under 1800-talet.) Det antyds i det sammanhanget hur staten använt professioner för att utföra vissa uppgifter. Statens utvidgning, decentralisering och senare tillbakadragande spelar stor och avgörande roll för att etablera och reproducera fältet, och arbetsuppgifterna består delvis av myndighetsutövning. Intressenterna eller aktörerna har varit lokala politiska och administrativa organ som magistraten, kommunfullmäktige och kommunstyrelse (och nu en del av stadsbyggnadskontoren), byggare, brukare och allmänhet. Behoven har identifierats av statliga organ, och det har knappast handlat om en marknad för planerartjänster som i andra professioner varit drivande för att etablera fältet. Något försök till en sådan aktörsanalys gör dock inte Edman.

Den grundläggande uppgiften för stadsplanerare är att genom främst visualisering konkretisera och materialisera politiska ideologier. I den meningen är stadsplanerarna nära knutna till politik. De är vidare styrda av lagar och förordningar och har därvid en del av sin legitimitet. De saknar också egentlig marknad och styrs istället ekonomiskt av myndigheter. Stadsplanering är således politiskt, rättsligt och ekonomiskt bara i mycket begränsad utsträckning ett autonomt fält. Detta diskuteras emellertid knappast i avhandlingen, som i sitt mini-

mala och strama format (130 sidor enligt institutionens rekommendation) saknar vissa inslag.

Jurisdiktionen är en relation mellan en yrkesgrupp och dess konkreta arbete, som medierar och reglerar detta förhållande. Denna inriktning på professionellas arbete, utgör till skillnad från många andra studier en mycket lovvärd ambition. Jurisdiktionen definieras som ”den offentligt erkända rätten för en profession att utöva yrkesverksamhet på ett givet verksamhetsfält” (s.47) eller ”den offentligt erkända rätten att formulera och lösa de centrala problemen på ett givet verksamhetsfält” (s.59) eller ”den offentligt erkända rätten att legitimt utöva yrkesverksamhet på ett fält” (s.60). Men det framgår ändå inte att kärnan i denna relation handlar om legitimitet (d.v.s. den process eller det band varigenom ett socialt system rättfärdigas av sina medlemmar), vilket skulle ligga bakom både staters och professioners intresse. Det som bestämmer jurisdiktionen är enligt Edman: (A) S.k. formativa moment (s.62) eller historiska kriser och förändringar. (B) Staten och de politiska institutionerna som kan sägas använda professioner för vissa funktioner och att styra med delvis autonoma professioner. Statliga myndigheter kan också utfärda legitimationer. (C) Professionerna kan agera t ex genom att utestänga andra konkurrerande yrkesgrupper från en viss jurisdiktion. Det är den abstrakta kunskapen som är medlet, och den är sammansatt av problemlösande kapacitet och symboliska värden i varierande mängder (s.66). Legitimitet är målet och medlet är abstraktion (s.67). Professioner kan sägas ha legitimitet i kraft av kunskap och beprövad erfarenhet på ett fält, där vissa tjänster har en marknad. Legitimiteten består delvis i kodifierade regler som t.ex. plan- och bygglagens formulering om att byggnadsnämnder ska ”till sitt biträde ha minst en person med arkitektutbildning” (1987 kap 11, §4), och delvis av allmänhetens eller brukarnas förtroende. Vari legitimitet består och hur den uppstår och återskapas diskuteras emellertid inte heller i avhandlingen, vilket gör att syftet med kapitel fem, nämligen, ”att försöka precisera jurisdiktionsbegreppet” (s.59) genom ”att närmare förbinda detta med legitimitet” knappast uppnås.

## **Slutsatser**

I sin sammanfattning som innehåller slutsatser hävdar Edman att han visat hur Abbotts teori om professioners utveckling kan tolkas, konkretiseras och systematiseras (s.130). Antagandet att det skulle råda överensstämmelse mellan den

professionella strukturen och verksamhetsfältet har enligt Edman inte fått empiriskt stöd. Avhandlingen har istället visat att planeringsfältet under 1900-talet snarare divergerade samtidigt som professionsstrukturen konvergerade. Att de inte hör närmare ihop beror på att jurisdiktionen som ett mellanled reglerar relationen mellan professionella system och vidhängande verksamhetsfält. Det betyder för det första att de tre analysnivåerna: professionssystemet, verksamhetsfältet och jurisdiktionen måste skiljas åt tydligt. För det andra, fokuseringen på jurisdiktionen ställer den mellanprofessionella relationen i centrum. För det tredje väljer man en specifik förklarande teori först sedan de analytiska förutsättningarna utförligt klarlagts. Dessa tre s.k. metodologiska implikationer kan därmed sägas vara styrkta.

Avhandlingens huvudfråga är hur relationen mellan yrkesgrupper och deras arbetsuppgifter etableras, utvecklas och reproduceras samt hur detta bäst låter sig analyseras (s.18). Det övergripande syftet är att ingående problematisera och analysera relationen mellan professionella yrkesgrupper och deras centrala arbetsuppgifter på ett för flera yrkesgrupper gemensamt verksamhetsfält, samt att i grunden undersöka hur denna relation etableras, utvecklas och reproduceras (s.19). Det är ett ambitiöst och för professionssociologin väsentligt syfte. Men det är i sin allmänna form inte helt lätt att avgöra om det uppnås. Avhandlingen har vidare tre delsyften: att skapa en begreppsutveckling för att analysera denna relation; att skapa en analysmodell som kan användas för att undersöka hur professionella system utvecklas i samspelet med vidhängande verksamhetsfält samt att applicera analysmodellen på den svenska stadsplaneringens verksamhetsfält för att därmed tydliggöra modellens logik, innebörd och implikationer. Det första och tredje syftet uppnås, medan det andra är mera tveksamt just genom att begreppet legitimitet som en del av jurisdiktionen knappast blir avklarat. Avhandlingen ger ändå viktiga bidrag genom att problematisera och utveckla centrala begrepp i professionssociologin, samtidigt som stadsplanering på ett kreativt sätt får illustrera denna begreppsutveckling.

## Referenser

- Abbott, A. (1988) *The System of Professions. An Essay on the Division of Expert Labor*. Chicago: The University of Chicago Press
- Plan- och bygglagen, SFS 1987 och senare ändringar
- Standard för svensk yrkesklassificering. SCB 1998

# recension

AV JAN EKECRANTZ

Institutionen för journalistik, medier och kommunikation  
Stockholms universitet

Bengt Larsson, *Bankkrisen, medierna och politiken: offentliga tolkningar och reaktioner på 90-talets bankkras*. Göteborg Studies in Sociology No 3, 2001

Ämnet för avhandlingen, skriver Bengt Larsson, är relationen mellan det ekonomiska systemet och samhället i övrigt och den kan därför sägas placera in sig i den klassiska sociologiska traditionen. Den är samtidigt kultursociologisk och diskursanalytisk, med en inriktning som vuxit sig stark vid göteborgssociologen under det senaste decenniet. I fokus står 1990-talets bankkras och hur den verkade i samhället och i politiken. För det första ställs frågor om hur "krisen" definierades. Hur uttolkades den i offentligheten? Hur inramades problembilder, orsaker, åtgärder utifrån skilda teoretiska och politiska perspektiv? För det andra gäller det reaktioner och styrningsförsök. Vilka var reaktionerna inom olika offentligheter och institutioner och hur försökte samhället och olika grupperingar styra ekonomin och kreditmarknaden med opinionsmässiga, politiskt-administrativa och rättsliga medel? Dessa övergripande frågor svarar mot avhandlingens två huvuddelar. Bland inspirationskällorna återfinns några av vår tids mest uppburna samhällsteoretiker. Materialet består av en stor mängd tidningstexter, mest ledare och debattmaterial, men också av utredningsmaterial, riksdagstryck, enkäter och sekundärdata.

Kreditförlusterna under 90-talet första år framkallade en omfattande debatt med många konkurrerande förslag om vari problemen egentligen bestod, om de var ekonomiska eller politiska, moraliska eller rättsliga. Den mediala offentligheten fylldes med "information, argumentation och offentligt klander". Författaren framhåller att politik mycket handlar om problemformulering, definitionskamp och kontroll över dagordningar för det offentliga samtalet. Allt detta utspelar sig på olika, mer eller mindre offentliga, arenor, inte minst i nyhetsmedierna, arenor till vilka olika grupper har olika grader av tillträde.

När det gäller mediernas roll i offentligheten utgår författaren från den konventionella men inte oomstridda distinktionen mellan medierna som arenor och som aktörer av egen kraft med en självständig "beskrivnings-makt". Utifrån aktörsperspektivet blir det intressant att se vilka relationer mediasystemet har till andra system eller institutioner i samhället. Författaren urskiljer tre sådana. För det första har medierna effekter på politiken och den allmänna opinionen. För det andra har de en komplicerad relation till ekonomin, t ex i form av en "ekonomisering" av samhällsrapporteringen, i takt med den ekonomiska expertisens stärkta position – i sin tur kopplad till nyliberala politiska tendenser. För det tredje konstateras att medierna också har relationer till samhällets rättssystem och myndigheter, som t ex när de agerar dömande instans i olika affärer, skandaler och härvor. De var många under bankkrisen.

Tre teoretiska perspektiv på politik och styrning presenteras, teorier som Larsson funnit vara de mest användbara för avhandlingens första del, till att börja med. Det rör sig om Jürgen Habermas, Pierre Bourdieu och Michel Foucault, som hur olika vi än brukar uppfatta dem bl.a. har det gemensamt att de kan hjälpa till att klargöra, dels vad olika grupper i samhället har för möjligheter till problematisering och styrning, dels hur problematisering kan omvandlas till styrning. Det de också har gemensamt är betonandet av politikens diskursiva karaktär.

Habermas bidrar med det rationella eller förnuftiga samtalets, det politiska problemformulerandets strukturella villkor, under de ständigt närvarande hoten från snäva statsintressen, expertsystem och kommersialism. Var kan grundläggande moraliska frågor utgående från livsvärldens förhållanden och erfarenheter diskuteras? Detta ser författaren som ett "underifrånperspektiv". Från Bourdieu hämtas ett fokus på de institutionella eliternas dominans över det politiska fältet och de maktinstrument de förfogar över – eliter som ser sig som representerande ett allmänt samhällsintresse. Denna "ovanifrånstyrning" kräver naturligtvis legitimitet och den är utsatt för ständiga hot i offentligheten. Foucaults studier av maktens (mikro)tekniker anlägger varken ett ovanifrån- eller underifrånperspektiv. Makten är decentrerad och utövas överallt där kunskaper produceras och används. Därför blir också "politik" något som är knutet också till den vetenskapliga världen med dess problemformulerings-tekniker. Det som måste studeras är därför de diskurser som skapar bestämda kunskapsobjekt.

I ett samtidshistoriskt kapitel täcker författaren efterkrigstiden fram till den

finansbolagskris som utlöstes hösten 1990. Vi träffar på en rad politiker, myndighetspersoner, experter, ekonomer, journalister, bankdirektörer, organisationsföreträdare och andra, vid tiden verksamma inom regering, riksdag, myndigheter, institutioner och organisationer. Det är en historieskrivning som sedan förs fram till den ekonomiska återhämtningen kring 1995.

På ledarsidorna hade styrkorna formerats så att borgerliga skribenter stödde den borgerliga regeringen samtidigt som man av ideologiska skäl måste vara kritisk mot statligt ägande. Vänsterskribenter krävde både statliga och privata huvuden på fat. Från de anklagades sida talade man om ”missriktade mediala syndabockskampanjer”. I *DN* och *SvD* tonades problemen ner och man var mest bekymrad över förtroendet för kreditmarknadens aktörer och för de marknadsliberala doktrinernas överlevnadsförmåga.

Fyra teman utkristalliserade sig i debatten om hur krisen skulle tolkas: var det en kris eller inte, vad hade orsakat den, vilka drabbades, eventuellt orättvist och hur skulle krisen åtgärdas. ”Ifråga om krisens existens var det journalister och drabbade som lyfte fram kristendenser”, banker och myndigheter tonade ner allt. Aktörernas positioner kunde ofta förutsägas efter den politiska eller institutionella hemvisten. Både politiker och ekonomer stod som grupper på båda sidor om flera konfliktlinjer.

Det här var mycket en elitdebatt, säger Larsson, och konstaterar att det intrycket till stor del följer av själva materialurvalet. De deltagande är olika slags företrädare och ansvariga och de är experter och forskare – som alla utifrån sina intressen utvecklar olika strategier. Här finns en skillnad mellan experter knutna till privata eller offentliga inrättningar å ena sidan, och å den andra ”fristående” ekonomer. Den institutionella hemvisten tar sig bl.a. uttryck i att man positionerar sig i förhållande till andra inom samma fält, politiker gentemot andra politiker, ekonomer i förhållande till andra ekonomer. För nyhetsjournalister innebär den massmediala hemvisten att man till följd av medielogiken ser krisen mer som en tillgång än som ett problem.

Från William Gamson hämtar författaren begreppet ”resonans”. För att få genomslag i offentligheten måste tankar ha en klangbotten i redan etablerade diskurser. Det kan vara ”ekonomisk teori” eller ”nyliberal politisk praktik”, men också politiskekonomisk kristeori och sociologisk anomiteori. I tre kapitel gör Larsson en grundlig genomgång av problemkonstruktioner, orsaksförklaringar och åtgärdsförslag, avslutningsvis schematiserade i en renodlad rekonstruktion



av fem olika tolkningspaket. Här ingår metaforer, slagord och andra symboliska anordningar. De övergripande tolkningspaket som resonerar med större kulturella teman vinner lättare ankläng i offentligheten. De fem identifierade tolkningspaketen ges beteckningarna nedtoning, försvar, rättvisa/moral, effektivitet och funktion.

Vad resonerar då dessa tolkningspaket med? Larsson skiljer mellan ”subjektivt etablerade föreställningar” (‘Weltanschauungen’) och ”objektivt etablerade teoretisk-praktiska perspektiv och diskurser” (‘cultural themes’) och fokuserar på de senare: ”Frågan är i relation till vilka etablerade ekonomisk-politiska och mer allmänna kulturella teman som de olika tolkningspaketen kunde framstå som rimliga och självklara?” (s.129). Nedtoningspaketet anslöt till idén om ett reningsbad och försvarspaketets starkaste resonans var i syndabocks-motivet. Rättvise- och moralpaketet fann resonans i traditionell socialdemokratisk politik och den politiska ekonomins kritik av borgerliga och ekonomiska marknadsliberala harmoniteorier. Effektivitets- och funktionspaketen resonerade med neoklassisk ekonomisk teori (fria marknader som självreglerande jämviktssystem) respektive politisk nyliberalism.

Reaktionerna på krisen och försöken till styrning ses i termer av relationer mellan olika delsystem. Utgångspunkten är en renodling av Habermas’ uppdelning mellan offentlig och privat sfär å ena sidan och de politiska och ekonomiska systemen å den andra. Stiliseringen (se fig. sid. 134) utesluter avsiktligt olika ”motcykler”, som politisk styrning av opinionsbildningen, ekonomisk styrning av konsumtionsstrategierna och förvaltningsstyrning av politiken. En annan avgränsning som görs är att medierna inte finns med explicit i modellen, vilket gör att deras roll som självständiga aktörer mer eller mindre definieras bort – trots konstaterandet att påtryckningskampanjer givetvis kan initieras i medierna och att de också kan ha försorg om styrning via kunskap och information.

Förtroende, legitimitet och risker, förväntningar och reaktioner är grundläggande för hur ekonomin fungerar. Ekonomiska ”realiteter” är inbäddade i andra, sociala, kulturella och kommunikativa kontexter. Systemvärldens ekonomiska, respektive politisk-administrativa sfärer, tenderar att utdifferentieras ur livsvärlden. En huvudfråga för fortsättningen blir i vad mån livsvärldens förhållanden och erfarenheter kan göra sig gällande i systemvärldarna och under vilka förutsättningar. För Habermas skulle detta vara möjligt just i krissituationer.

Allmänhetens, medborgarnas, reaktioner på krisen studeras i två olika mate-

rial: dels befintliga opinionsmätningar, dels i "folkliga" reaktioner såsom de organiserade i TV-debatter, insändarsidor m.m. Bankkundernas reaktioner undersöks dels genom klagoärenden till olika inrättningar, dels genom organiseringen av bankkonsumenter.

När det gäller opinionsmätningarna så används SOM-undersökningarnas mätningar av förtroendet för bankerna. De visar på ett kraftigt sjunkande förtroende hos det svenska folket från 1990. Under 1992 och 1993 låg förtroendet på en bottennivå, för att sedan stiga något och parkera sig på en ganska låg nivå så långt de redovisade mätningarna sträcker sig. Larssons tolkning är att svängningarna mindre speglar kundernas egna erfarenheter än generella opinionssvängningar och ett allmänt "krismedvetande" med ursprung i "medias uppmärksamhet på kreditförluster, räntegap, fallskärmar, bankstöd, spekulation o.s.v." (s.152). Flera omständigheter ger stöd för den tolkningen, men vad mäter egentligen dessa förtroendemått och vilka är orsakerna till svängningarna? Det är inte särskilt långsökt att tro att just kampanjer och TV-debatter, med omgivande kvällstidningsuppmärksamhet, hade opinionseffekter. Man borde därför ha tillskrivit denna "populära" och mycket kritiska diskurs en betydelse, inte bara som ett mått på allmänhetens reaktion på krisen, utan också för själva konstruktionen av krisen. Författaren skriver själv: "Att bankkrisen också problematiserades på helt andra arenor kan här illustreras (med rocktexter)" (s. 154). Varför behandlas de då inte i samband med problembilder, orsaksförklaringar och åtgärdskrav, vilka genom avhandlingens uppläggning kommit att framställas som rena elitangelägenheter? Eliten konstruerar krisen och allmänheten reagerar på dess konstruktioner. Är det inte också så att eliterna reagerar, t ex genom att panikslås, bland annat på grund av vad TV och kvällspressen ställer till för dem? Genom det sätt varpå avhandlingsarbetet organiserades kom det här spelet att, i stort, undandras sökljuset. Niklas Luhmann, vars systemteoretiska tänkande annars varit en viktig inspirationskälla för Larsson, reflekterade kring detta spel i sin sista bok: "...there are clear couplings between the media system and the political system. (...) News reports in the media usually demand a response within the political system, and this response generally reappears in the media as commentary." (Luhmann 1996/2000, s. 67)

De politiska reaktionerna undersöks genom att se på hur partierna positionerade sig när det gällde åtgärderna och vilka förslag som de politiskt tillsatta utredningarna kom med. Partiernas ståndpunkter studeras i utskottsbetänkanden och reservationer under tiden 1991-2000, först under borgerlig, sedan soci-

aldemokratisk regering. Konfliktlinjerna gick igen. De borgerliga förespråkade privatisering och konkurrens, vänster- och miljöpartister förespråkade statlig styrning och statligt ägande. Socialdemokraterna var splittrade eller intog mellanpositioner. ”Sammanfattningsvis gick således många av linjerna från de tolkningspaket och konfliktlinjer som fanns i den offentliga debatten igen i riksdagen” (s. 193f).

Utredningar inleddes om rutiner i kredithandläggningen och om eventuell brottslighet. Vad ledde då detta till? Av totalt 250 anmälda kreditengagemang ledde 8 till åtal. Det var många omständigheter som gjorde att det var svårt att driva de här fallen. Banksekretessen var en. En annan var svårigheterna att fastställa uppsåt.

Det offentliga utredningsväsendet ägnas ett särskilt avsnitt. Här bryts allmänhetens och politikens uppfattningar mot ”experternas”. Här möter de normativt grundade argumenten den faktaunderbyggda sakkunskapen. Den borgerliga regeringen tillsatte Bankkriskommittén, som skulle arbeta fram ett mer funktionsdugligt system grundat på erfarenhet och förnuft. Det blev inget slutbetänkande på grund av inre motsättningar. När socialdemokraterna kom tillbaka tillsatte de Banklagskommittén. Den skulle bl.a. se till vilken anpassning till EU som krävdes. Detta var 1995 när Sverige just blivit medlem. I kommitténs arbete betonades ”systemfunktionalitet” och ”effektivitet”, mer än konsumentskydd.

Tyngdpunkten kom därmed att förskjutas i regleringsansatserna. Kraven gick åt olika håll, men tendensen gick i riktning från marknadsintervenerande mot marknadskonstituerande regler och från normerande (detaljreglerande) till effektiviserande (systemreglerande) styrning. Med detta facit och det rika materialet i övrigt som utgångspunkt kunde författaren nog ha fört en mer långtgående diskussion om ekonomi och samhälle, medier, makt och politik mot seklets slut. Här hade det också varit på sin plats att vid sidan av Habermas och Luhmann även låta Bourdieu och Foucault delta i den diskussionen. En diskussion som också gärna kunde ha givit en mer fokuserad belysning av olika expertgrupperingars roll i politik, förvaltning och medier under den aktuella perioden.

Dessa recensentreflektioner till trots måste det konstateras att Bengt Larsson åstadkommit en synnerligen välgjord avhandling, med en väl avvägd balans mellan teoretiska och empiriska avsnitt (och med undersökningsteknikaliteter förpassade till en bilaga). Den förtjänar att uppmärksammas även utanför den sociologiska världen, då den utsätter aktuella samtidsfrågor för en grundlig teoretisk

reflektion och empirisk belysning.

**Referens:**

Luhmann, N. (1996/2000) *The Reality of the Mass Media*, Stanford, Cal:  
Stanford Univ. Press

# recension

AV MARTIN PETERSON

Zoran Slavnic (2000) *Existens och temporalitet. Om det samtida flykting-skapets komplexitet*. Akademiska avhandlingar vid Sociologiska institutionen, Umeå universitet; 19

Zoran Slavnic's avhandling *Existens och Temporalitet* är en sammanläggning av sex fristående artiklar som kompletterar varandra i ett lyckat mönster av tematisk sammanhållning. Utgångspunkten är sex infallsvinklar på ett genomgående tema som i sin tur haft sitt ursprung i ett samnordiskt forskningsprojekt om Bosniska flyktingars situation och villkor i Skandinaviska länder. Skälen till att genomföra ett sådant komparativt projekt har varit väl motiverade genom nya omständigheter på såväl det internationella som det nationella planet. På den internationella scenen sågs murens fall och på den nationella framväxten av en annan politisk syn på invandring och flyktingpolitik på det nationella planet.

I det här speciella fallet förekommer en rad faktorer av ny karaktär som gör såväl ett projekt som en avhandling om mottagning av flyktingar från f.d. Jugoslavien till en betydande angelägenhet. Dels har den svenska invandringspolitiken kommit att skifta fokus för att få en förändrad inriktning, dels har Balkan aldrig tidigare varit källan till massflyktingar undan inbördeskrig och etnisk rensning. Jugoslavien har förvisso under tidigare skeden som under 50- och 60-talen försett svensk industri med arbetskraftsinvandring men det har då rört sig om begränsade populationer, som automatiskt fick en säkrad ställning i det svenska samhället eftersom den var mer eller mindre handplockad.

Emellertid har Sverige sedan dess hunnit förvärva ett rykte som ett progressivt och flyktingvänligt land. Denna bild förstärktes av den svenska invandringspolitik som skapades av Kjell Öberg och hans närmaste medarbetare under tidigt 1970-tal. Detta gjorde Sverige till ett självklart mål för många presumtiva flyktinggrupper. Konflikter och politisk förföljelse under 1970- och 80-talen till-

förde Sverige nya flyktingpopulationer från olika delar av Tredje världen. Så länge konjunkturerna och sysselsättningen låg på acceptabla nivåer ingick denna flyktingmottagning i Sveriges internationella obligationer icke minst för att upprätthålla en godtagbar självbild.

Under det kalla kriget betraktades flyktingar från öst till väst som politiska trumfkort. Det var aldrig fråga om några större grupper och de ingick i ett större säkerhetspolitiskt förhandlingsmönster, abrupt bröts med kalla krigets upphörande. Nu befarade man i väst att en stor arbetskraftsvandring skulle äga rum från f.d. Sovjetblocket till de arbetsmarknadspolitiskt mycket ansträngda men i stort och jämförelsevis påtagligt välmående ekonomierna i väst. Dessa farhågor kom på skam i början av 90-talet. Det var precis i detta skede som inbördeskrigen i f.d. Jugoslavien bröt ut på allvar.

Man hade länge från en europeisk parkettplats kunnat iaktta hur kriget närmade sig dag för dag utan att någon, vare sig från europeiskt eller Jugoslaviskt håll, gjorde något för att hejda det. Det verkade som om ingen riktigt på allvar trodde att detta var verklighet och att konsekvenserna skulle bli fullt så förödande som de blev. Allra minst var man, varken från mottagarländer eller flyktingkällorna, beredd på att väldiga flyktingströmmar helt plötsligt skulle uppträda.

Det fanns ingen upptränad massflyktingkultur från Balkan. Ingen av de etniskt förföljda grupperna (i stort bosniaker och kosovoalbaner) hade tillnärmelsevis några etablerade internationella etniska nätverk att tillgå i jämförelse med en hel del andra nationella och etniska kulturgrupper från Östeuropa. Visst fanns det kvar restkolonier av arbetskraftsinvandringen från trettio år tidigare men dessa utgjorde varken föredöme eller modell för de nya flyktinggrupperna som till stor del bestod av andra sociala kategorier än arbetsmigranterna.

Samtidigt inträffade i väst en strukturellt betingad ekonomisk kris som i kombination med de hårt spända kraven på att genomföra EMU fick konsekvensen av en konjunktursvacka med ty åtföljande arbetslöshet. Så sent som på våren 1990 hade den invandrade befolkningen i Sverige en om än knapp så dock högre sysselsättningsgrad än den svenska befolkningen i en situation av fortsatt full sysselsättning gentemot en omvärld med hög arbetslöshet. Med förlorade marknadsandelar rasade snabbt även den svenska ekonomin. Den fulla sysselsättningen förbyttes till en även för Europa osedvanligt hög grad av arbetslöshet.

Sverige togs på sängen av denna traumatiska upplevelse för befolkningen där

ingen yrkesgrupp längre kunde känna sig säkra. Sverige blev en mötesplats för två befolkningsskulturer - en ny otrygg inhemsk och den ännu mer osäkra, upprotade flyktingkulturen. Författaren påtalar konsekvenserna av att båda dessa grupper från olika håll och av olika skäl hastigt berövats vad Giddens kallat "ontologisk trygghet" och vad Alfred Schütz benämnt som "thinking as usual"-syndromet, vilket leder till ändrade existensiella perspektiv och utblickar.

I denna situation hamnade 50 000 bosniska flyktingar i Sverige under det första året av krig i Bosnien. Alla dessa fick permanent uppehållstillstånd (put). Året därpå kom andra vågen av betydligt värre drabbade bosniska flyktingar som utgjorde en knapp tiondel av den första vågen men som inte fick annat än temporärt uppehållstillstånd (tut). Till yttermera visso var deras enda chans att ta sig in i Sverige som nu begärde visum för flyktingar från Bosnien att skaffa sig kroatiska pass med risk att bli återsänd till ett s.k. riskfritt Kroatien.

Mot denna bakgrund problematiserar Zoran Slavnic som ett huvudsyfte temporalitetsbegreppet och temporalitetens konsekvenser. Konkret har temporaliteten avsett minska antalet asylsökande flyktingar i Sverige genom en politik innebärande temporär flyktingmottagning och temporärt uppehållstillstånd. Politikens fokus skiftar m.a.o. från '*egzilic bias*' till '*source control bias*' (stabilisering av det politiska och militära läget i hemlandet) eller från reaktiv till proaktiv strategi i enlighet med en ny utlänningslag från november 1996.

Nationsstaten uppfattar sig plötsligt hotad, eftersom den angrips från två håll: globaliseringen och politiskt betingad migration. Nationsstaten kan inte avvisa humanitära principer i samband med flyktingfrågan samtidigt som förekomsten av flyktingar utgör ett både direkt och indirekt hot mot nationsstatens *raison d'être*, eftersom etablerade ordningar och säkerhetstänkanden därigenom försätts ur spel. Ett fenomen Christian Joppke (1999) då pekat på gör sig gällande i form av att liberala nationer tagit emot betydligt fler invandrare än väntat och inte kunnat stå emot p.g.a. att retoriken rörande mänskliga rättigheter lagt upp ribban högre än man avsett. Detta leder alltför ofta till ambivalenta presentationer av motiv där nationella intressen och mänskliga rättigheter blandas i en ohelig mix och då en humanitär diskurs på ett ansträngt vis används för att dölja en *raison d'état* diskurs. Nu försöker den liberala nationen återta kontrollen och styrningen genom att med hjälp av lagen och materiella incitament uppmuntra till 'frivilligt' återvändande.

Zoran Slavnic's avhandling tar sin utgångspunkt i dessa villkor. Avhandlingen

är indelad i sex delar varav den första, som också är ett introduktionskapitel, på ett övergripande sätt anvisar teoretiska och metodologisk vinklingar. Resten av avhandlingen består av fem artiklar som alla berör den övergripande problematiken utifrån olika tematiska angreppssätt. De integreras likt cirklar som hakar i varandra runt ett gemensamt huvudtema, vilket snarast har den pedagogiska effekten att vissa teman och teser upprepas med en viss emfas.

I det första avsnittet definierar Zoran Slavnic en rad begrepp och deras sammanhang. Han pekar här på kontrasten mellan 70-talets svenska invandringspolitik och 90-talets anpassning till en globaliserad verklighet. De som invandrade under 70-talet eller tidigare har kunnat vittna om den stora förändring som invandringspolitikerna faktiskt genomgått på några decennier även om man från officiellt håll ofta framhåller att den yttre ramen i stort förblivit intakt. Slavnic undersökning visar tydligt att innehållet blivit någonting annat.

Zoran Slavnic uppmärksammar att det kan vara ett problem när forskningen tvingas lämna postulerade ramar för att som här själv skapa nya ramar. Då kan en *grounded theory* utvecklas, vilket snarare borde vara en fördel för behandlingen av vissa frågor av speciellt intresse: fördrivningens trauma, flyktingskapet och integrationens villkor, om orsakerna till kriget på Balkan, om olika kriterier för försoning och återvändande. Här har fokus särskilt riktats på frågor om flyktingar och flyktingskap, integration och återvändande och de politiska problem som uppstått i en särskild tid och rums kontext.

Begreppet flykting är omgärdat av starka värdeladdningar och det har därför utsatts för en tendens till essentialisering, påpekar författaren. Men det har också tilldelats en roll i en funktionalistisk samhällsmodell där normaltillståndet ses som präglad av helhet, stabilitet och platsbundenhet, och där flyktingar görs till en högriskgrupp pga av antaganden om deras mentala hälsa och terapeutiska behov. Flyktingar blir då med nödvändighet en anomali eftersom de inte passar in i den övergripande samhällsfilosofin.

I den organiskt funktionella samhällsmodellen blir flyktingar avpolitiserade, avhistoriserade och avpersonaliserade. Deras enda essentiella och universella egenskap blir att vara flyktingar. Detta utgör en skapad essentialiserad föreställning om flyktingar som hjälplösa offer i behov av skydd av någon som kan föras deras talan. Till essentialiseringen hör myndigheters lika behandling av alla flyktingar där de historiska sammanhangen och de individuella ödena som skapat flyktingsituationen bortses ifrån och perspektiv på framtiden undviks.



Essentialiseringen har stort inflytande över hur flyktingpolitiken sedan kommer att utformas. Detta utgör med Slavnic's ord ett förödande utslag av vulgärdemokrati som bokstavligen omöjliggör integrationsprocessen. Varje hjälpinsats för flyktingar är under sådana auspicer dömd att misslyckas.

Avhandlingen bygger på ett halvt dussin dikotomier. Dialektiken visar sig här lika klart som effektivt sambandet mellan en rad centrala nivåer och sociala processer. Spänningen mellan internationalism, som innebär ett uppgivande av nationella intressen, och internationalitet, som säkrar reproduktionen av omständigheter gynnsamma för egna nationella intressen, har påtagligt ökat genom flyktingproblematiken. För att samtidigt glida undan human-rights-retoriken och ge incitament till "frivilligt återvändande" säger sig nu nationsstaten tvingad att i första hand tänka på den egna arbetslösa ungdomen i 90-talets risk-samhälle.

I liknande mån finns det en immanent spänning mellan dualism, som förhållandet mellan oförenliga motsatser, och dualitet, som överbryggande processer mellan motsättningar. Överbryggandet mellan strukturalism och fenomenologi tar sig samma uttryck som fenomenet dualitet av aspekterna på struktur och agency där båda influerar varandra samtidigt och i lika avseende. Men det finns direkt dualistiska situationer där strukturen är bestämmande för individens strategier och direkta handlingar och omvänt vilket innebär att dualitet och dualism inte utesluter varandra.

Om gränserna mellan struktur och agency är mer obestämbara än man tidigare gjort gällande har detta konsekvenser för tolkningen av begrepp som *substantiellt medborgarskap*, som innebär mer av potential än begränsning för aktören medan aktören bidrar till att reproducera strukturen. I de fall då aktörer enbart har *formellt medborgarskap* blir relationen lätt dualistisk, eftersom strukturen har en begränsande eller exkluderande verkan. Men i fråga om invandrargrupper är det vanligen ofrånkomligt att skilda grupper har olika ställning inom en exkluderingshierarki innebärande både dualism och dualitet. Detta förhållande ger större eller mindre möjlighet till komplementär eller konfliktfylld handling, vilket kräver en metodologisk känslighet för vilken form av strategiskt beteende aktören väljer. Därför måste man i analysen arbeta med flera olika perspektiv utifrån olika nivåer och analytiska vinklar.

Dikotomin *realistiska* och *icke-realistiska* konflikter är direkt betingad av den samhällsliga strukturen och indikerar systemets stabilitet. Realistiska konflikter

gäller för att uppnå målsättningar i öppna och flexibla samhällen där individer är integrerade på lika villkor och konkurrerar/interagerar funktionellt. I rigida samhällen däremot alstras och växer antalet *icke-realistiska* konflikter och därmed antalet säkerhetsventiler för kanalisering av negativ social energi och strukturella rubbningar i samhället. *Realistiska* konflikter styrs av antingen rationella lönsamhetsmotiv eller av behov att övervinna hinder och aggressiviteten riktas då mot det objekt som ligger bakom en frustration. Finns icke-aggressiva medel tillgängliga kommer dessa i första hand till användning. För *icke-realistiska* konflikter gäller målet enbart att släppa loss ackumulerad aggression och då blir objektet mindre viktigt.

Avhandlingens sista artikel fångar upp motsättningen mellan dessa konflikttyper och utvecklar en diskussion av största vikt. Ett flexibelt samhälle kan institutionalisera konflikter till egen nytta för att garantera den gamla sociala strukturens bestånd under nya villkor. Rigida samhällssystem ser däremot ett växande antal säkerhetsventiler som enda garanten för den egna överlevnaden. Säkerhetsventiler uttrycker då upplagrad negativ energi utan mål och mera som självändamål för enbart kortsiktiga syften. Det betyder som Lewis Coser understrukit att aggressioner i en konflikt inte behöver riktas mot ett primärobject utan lika gärna kan träffa sekundär- och tertiärobject.

Konflikter uppstår i skuggan av dels interna relationer mellan olika kategorier av invandrare från f.d. Jugoslavien, dels friktioner mellan flyktingar och svenska myndigheter nationellt och icke minst lokalt. Konflikter med tidigare arbetskraftsinvandrare var immanenta sedan 60- och 70-tal. I den akuta situation som uppstått under 90-talet kunde dessa konflikter tillspetsas och i nästa ögonblick övergå i solidariskt samarbete. Näst sista artikeln analyserar dessförinnan det skärpta läget för två flyktinggrupper med TUT. Den ena utvecklar en *gemeinschaftanda* på gott och ont i den halvt befästa örlogsstaden Karlskrona och blir därigenom av svenska media och opinion positivt definierad som en extremt utsatt men fungerande rörelse. Den andra lever ett mindre utsatt *gesellschaftliv* i det öppna och kosmopolitiska Malmö där individuella förmågor fäller avgörande gentemot en kommun vars negativa beteende såväl ekonomiskt som politiskt gentemot invandrare blir alltmer transparenta.

En av de profilerade artiklarna i början av avhandlingen innefattar en extensiv intervju med en andra vågens flykting, en kvinna i 30-års åldern med två barn från Bosnien. Hon är prototypisk – exemplarisk och symptomatisk med förfat-

tarens ord – för en bosniak med blandad etnisk identitet både som flykting i Bosnien och Kroatien och Sverige. Hennes öde från den dag kriget bröt ut illustrerar emfatiskt avhandlingens titel. Hennes handlingsmönster visar att hon är benägen att uttömma alla alternativa möjligheter innan hon gör ett radikalt uppbrott från den ena låsta situationen till den andra.

Intervjun ger en adekvat bild av de kvalitativt nya existensiella villkor som temporaliteten innebär. Eftersom författaren med rätta argumenterar för att flyktingar inte kan dras över en kam med mindre än att åtgärder då är dömda att bli förfelade skulle man kunna anföra att det hade blivit mer övertygande om han baserat sig på dels några fler intervjuer, dels gjort livsbiografiintervjuer. De starkt individuella ödena bakom flyktingkollektivens grå framtoning skulle då framstått som en betydligt starkare kritik mot bristerna i de flyktingmottagande myndigheternas hantering av hela frågan. På det hela taget kunde de senare försetts med litet mer ansikte för den internationella komparationens skull.

Avhandlingens tema och kvalitetsmässigt goda genomförande ger karaktären av ett pionjärarbete, som tillför sociologin en ny dimension av vetenskaplig utvecklingspotential. Emellertid finns här också en normativ underström som ger arbetet en kanske oavsiktlig styrka. Framför allt sätter författaren därmed fingret på nationsstatens ömmaste punkter till den grad att krampaktigheten i utvecklandet av en *raison d'état* politik till flyktingars förfång framstår som en beklämmande akt för att rädda en politisk struktur vars legitimitet därigenom redan undergrävs.

## Referenser

- Giddens, A. 1984 *The Constitution of Society – Outline of the Theory of Structuration*. Cambridge: Polity Press
- Joppke, C. 1998 *Why Liberal States Accept Unwanted Immigration*, in *World Politics* 50
- Schütz, A. *Collected Papers – Studies in Social Theory*. The Hague: Martinus Nijhoff

# recension

AV HANS DAHLQVIST

Institutionen för humaniora, Växjö Universitet

Carsten Strøby Jensen red. (2000) *Arbejdsgivere i Norden. En sociologisk analyse af arbejdsgiverorganiseringen i Norge, Sverige, Finland og Danmark*, København: Nordisk Ministerråd

Den här recenserade boken är ett resultat av det tvärnationella samarbetet inom Nordiska Arbetsgivarprojektet, med Nordiska ministerrådet som ytterst ansvarig organisation. Nordiska ministerrådet är de nordiska regeringarnas samarbetsorgan.

*Arbejdsgivere i Norden* består av fyra separata undersökningar om arbetsgivarföreningarna i respektive land. Dessa analyser kompletteras därefter med en komparativ undersökning. I inledningen, av redaktören Carsten Strøby Jensen, anges att studierna främst fokuserar på de arbetsgivarföreningar som representerar privata verksamheter, detta därför att det är de privata arbetsgivarföreningarna som främst menas ha varit i besittning av problemformuleringsprimatet. Närmare bestämt är det de privata arbetsgivarernas huvudorganisationer som är föremål för undersökningarna.

De fyra nationella analyserna är avsedda att länkas samman genom en för alla gemensam grundläggande frågeställning: *Vilken roll har arbetsgivarföreningarna i respektive land spelat i uppbyggnaden av den specifika arbetsmarknads- och välfärdsmodell, som präglar de nordiska länderna?* Denna fråga skall först och främst besvaras utifrån ett historiskt perspektiv: "Det er spørgsmålet om at få belyst arbejdsgiverorganiseringens historiske udvikling der er i centrum" (s. 6). Först ut är den norske sociologen Torgeir Aarvaag Stokkes, vars beskrivning av de norska arbetsgivarernas historia ligger på lexikonnivå. Författaren framhåller förvisso att han medvetet tonat ner den historiska utvecklingen till förmån för ett fokus på framtida utmaningar för arbetsgivarsidan. Detta motiveras med att de norska arbetsgivarerna inte anses lika drabbade av decentraliseringstendenser som arbetsgivarerna i övriga nordiska länder. Dess historia skulle alltså därmed vara mindre intressant!?

Stokkes analys bygger i stor utsträckning på siffror och tabeller över organiseringsgrad, löneutveckling et c.. Av arbetsgivarna och dess organisationer som interagerande aktörer märks i stor sett ingenting. I den löpande texten liksom i slutsatserna reduceras arbetsgivarnas båda huvudorganisationer *Naeringslivets Hovedorganisasjon* (NHO) samt *Handels- og Servicensaeringens Hovedorganisasjon* (HSH) till att vara inte mycket mer än löneförhandlare. Det är också utifrån detta perspektiv författaren uttalar sig om en eventuell framtid för en traditionellt centraliserad norsk arbetsgiversida. Slutsatsen är att man kring millenniumskiftet också i Norge kan urskilja en begynnande fragmentisering inom arbetsgiversidan, men att utvecklingsdragen inte är entydiga: "Så lenge norske arbeidsgiverorganisasjoner prioriterer en sentralisert og styrt lønnsdannelse fremfor kun lokale forhandlinger, kan de ha mye å tjene på å opptre samordnet seg imellom" (s. 70). Mycket tydligare än så blir Stokke inte.

Större tyngd, inte minst teoretiskt, har det danska bidraget av sociologen Carsten Strøby Jensen m fl. Jensen betonar uttryckligen handlingsdimensionens betydelse, i detta fallet arbetsgiversidans strategiska val. Ehuru arbetsgivarorganen analyseras utifrån ett aktörsperspektiv förbigås inte strukturernas inverkan. Med hänvisning till John Child ses aktörerna både som kulturbärare och kulturbyggare på samma gång: "Organisationers strategiske valg må således analyseres indenfor et perspektiv, hvor der på en gang tages hensyn till de graenser for handling, som omgivelserne sætter, men hvor aktøerne samtidig øver indflydelse på de selvsamme omgivelser" (s. 92). Peter L Berger har uttryckt samma tankegång mera kort och koncist: "samhället definierar oss men definieras i sin tur av oss". Jensen beskriver hur organiseringen på arbetsmarknaden tog fart efter industrialismens genombrott på 1870-talet i Danmark genom en ömsesidig växelverkan mellan arbetar- och arbetsgiversidan. 1898 grundades den riksorganisation som sedermera skulle komma att heta *Dansk Arbejdsgiverforening* (DA), och som huvudsakligen representerade den traditionella industrin. Samtidigt bildade arbetarnas fackföreningar *De samvirkende Fagforbund* (det senare LO).

Tre faktorer lyfts fram som särskilt viktiga för arbetsgivarnas strategiska val under 1800-talets slut. För det första drev arbetarnas organisering på en utveckling mot centraliserade organisationer också på arbetsgiversidan. Den andra faktorn hänger samman med den första. Då verksamhetsstrukturen vid denna tid präglades av mindre enheter, var den tilltagande organiseringen, enligt Jensen, en ren överlevnadsfråga för industrin. Av betydelse var det också att hantverkarna,

som var de första att organisera sig, hade en gemenskapstradition i form av ståndssamhällets skräväsande.

Tidigt eftersträvades i Danmark centraliserade och kollektiva avtalssystem. En grundläggande tanke bakom centrala förhandlingar och avtal var att motverka fackföreningarnas decentraliserade strejkstrategi och åstadkomma en bättre efterlevnad av reglerna på arbetsmarknaden.

Resultaten av centraliseringsträvandena har blivit att arbetsgivarna medverkat till att skapa relativt homogena löne- och arbetsvillkor i Danmark. Som en milstolpe i sammanhanget utpekas "Septemberförliket" (septemberförlikningen) 1899, i vilken bland annat arbetsgivarnas rätt att fritt leda och fördela arbetet erkändes. Viktigt sägs det vidare ha varit att konfliktlösningen på arbetsmarknaden institutionaliserades genom en rad statliga initiativ 1910. Bland annat etablerades "Forlingsinstitutionen" (förlikningsinstitutionen) så väl som de grundläggande dragen i arbetsrätten.

Den danska arbetsmarknaden bevarade i stora drag sin karaktär ända fram till 70-talets mitt, då det centraliserade organisations- och avtalssystemet gick in i en kris. Detta fick till påföljd att arbetsgivarna började söka en ny organisationsstruktur. DA:s nya strävan blev följande: "En virksomhed – 'en arbejdsgiverorganisation – én overenskomst" (s. 112). Målet var att undvika komplicerade medlemsförhållanden bland annat i form av korsmedlemskap samt att decentralisera överenskommelserna så att de bättre passade enskilda verksamhetssektorer. Från 1990-talets början blev den förut utpräglad hierarkiska organisationen istället en decentraliserad och "brukarstyrd" organisation.

I likhet med Carsten Strøby Jensen, utgår Anders Kjellberg, knuten till Lunds universitet och Arbetslivsinstitutet i Norrköping, i sin analys från arbetsgivarnas strategiska val. Kjellberg hävdar att arbetsgivarnas strategier haft ett avgörande inflytande på arbetslivsrelationernas institutionalisering och utveckling.

Den mest inflytelserika arbetsgivarorganisationen har Svenska Arbetsgivareföreningen (SAF) varit. Föreningen grundades 1902 och försökte inledningsvis bekämpa de socialistiska fackföreningarna genom en dubbel strategi: "dels en politik inriktad på kollektivavtal och samarbete med fackföreningarna, dels en kamplinjé med strejkbryteri som viktig ingrediens" (s. 252).

Användandet av dubbla strategier har, enligt Kjellberg, varit vanligt. När SAF vid 30-talets mitt slog in på samförståndslinjen och gav sken av partipolitisk neutralitet, fungerade samtidigt The Big Five eller Direktörsklubben, som en liberal

påtryckargrupp. Med i Direktörsklubben var bland andra SAF-ordföranden Sigfrid Edström. För att värna den officiella bilden av partipolitisk neutralitet aktiverades Näringslivets fond, som på 40-talet förmedlade ekonomiska bidrag till den borgerliga pressen via stiftelsen Libertas. Till ordförande i Näfo utsågs Gustaf Söderlund – på 30-talet VD i SAF och den som initierade den så kallat opolitiska linjen.

Beträffande den "hemliga" opinionsbildande verksamheten urskiljer Kjellberg tre särskilt intensiva perioder, som alla hävdas vara motreaktioner på framstötter från arbetarrörelsen: "(1) den politiska storstrejken för allmän rösträtt 1902 och den stigande fackliga anslutningen, (2) Arbetarrörelsens efterkrigsprogram 1944 och den stora metallstrejken 1945, samt (3) 1970-talets fackliga radikalisering och arbetsrättsliga lagstiftning" (s. 255).

Den i punkt 3 antydda utvecklingen under 70-talet bidrog till att SAF omprövade samförståndslinjen. Framför allt var det de utlandskonkurrerande företagen som ifrågasatte den centrala förhandlingsmodellen. Då medlemskretsen inom både SAF och arbetarnas organisationer blivit alltmer heterogen har, enligt Kjellberg, värdet av centrala förhandlingar blivit mindre: "Sedan 1990 har inga centrala löneavtal SAF-LO eller SAF-PTK ingåtts; det året avvecklade SAF för övrigt sin löneförhandlande avdelning" (s. 256).

Om arbetsgivarerna i Finland har Ari Nieminen från Helsinki universitet skrivit. Nieminen lägger mindre vikt vid det historiska skeendet än Jensen och Kjellberg och riktar i likhet med Stokke mer in sig på nutida förhållanden. Till skillnad från Stokke har Nieminen dock en uttalad teoretisk ram samt, trots sitt nutidsfokus, också ett större djup i det historiska avsnittet.

Med hänvisning till Müller-Jentsch (1997) samt Jensen, Madsen & Due (1997) hävdas "kapitalets" intressen vara representerade i samhället via fyra olika typer av organisationer: 1) Genom arbetsgivarorganisationer som tillvaratar kapitalets intressen i förhållande till arbete, 2) genom påtryckargrupper eller affärsorganisationer med sikte på att påverka staten, politiska partier och den allmänna opinionen, 3) genom deltagande i sammanhang – arbetsgrupper, kommittéer, trepartsöverläggningar et c. – som initierats av allmänna auktoriteter, 4) genom interna organisationer, som till exempel erbjuder sina medlemmar olika tjänster.

Nieminen koncentrerar sig främst på de två största arbetsgivarföreningarna i Finland – *The Confederation of Finnish Industry and Employers* (före 1993 kallad *The Finnish Employers' Confederation*) samt *The Employers' Confederation*

*of Service Industries* in Finland (före 1995 kallad *The Employers' Confederation of Service Industries*) – men tar även hänsyn till affärsorganisationernas funktioner, eftersom gränsen till arbetsgivarföreningarna sägs vara något oklar. Han utgår från tesen att arbetsgivarorganisationerna har objektiva/materiella intressen, utifrån vilka det mer subjektiva/ideologiska ges sin form. Det Nieminen säger är i klartext, att den materiella basen går före den ideologiska överbyggnaden.

Den historiska delen tjänar till att skapa en förståelse för situationen på 1990-talet. Som centrala händelser för arbetsgivarnas strategiska val nämns inbördeskriget 1918, andra världskrigets slut samt integrationen av kommunister under 1960-talet i trepartsavtalen mellan stat, arbetsgivare och arbetare. Eftersom arbetsgivarna ansåg att fackföreningarna bar ett ansvar för inbördeskriget, vägrade man efter 1918 att förhandla med dem, och förekomsten av kollektivavtal var ovanliga ända fram till efter andra världskriget.

Efter andra världskriget legaliserades kommunistpartiet och arbetarrörelsen radikaliserades. Perioden 1944-1948 har i efterhand kommit att kallas "de farliga åren". Under dessa år tredubblades fackföreningarnas medlemsantal, vilket fick till följd att upprättandet av kollektivavtal blev allt vanligare. I slutet av 1960-talet återfick arbetsgivarna initiativet i de industriella relationerna. 1968 upprättades ett trepartsavtal med regeringen och fackföreningsrörelsen, i vilket bland annat löner, priser och socialpolitik länkades samman. För arbetsgivarnas del ansågs detta positivt, då den ökande internationella integrationen av finsk ekonomi skapat behov av en mera långsiktig ekonomisk planering.

Den absoluta merparten av de finska kollektivavtalen från 1968 fram tills idag har baserats på den samhälleliga helhetssyn som det nämnda trepartsavtalet innefattade. Vid 1990-talets början krävde emellertid arbetsgivarna förändringar på arbetsmarknaden i form av en decentralisering. Hellre än centrala kollektivavtal eftersträvades avtal på bransch- eller företagsnivå. Arbetsgivarna har också bitvis varit lyckosamma i sina strävanden på grund av den ekonomiska tillbakagången och ökade arbetslösheten, som försvagat fackföreningarnas förhandlingsposition. Men trots allt har det centraliserade avtalssystemet i stort sett bevarats.

I den avslutande texten försöker sig Carsten Strøby Jensen på en komparativ analys med den övergripande ambitionen att avgöra vilken roll arbetsgivarna och deras organisationer haft i uppbyggnaden av den nordiska arbetsmarknads- och välfärdsmodellen. Det märks mycket tydligt att det är Jensen som varit redaktör



och angett riktlinjerna för bokens struktur, ty det är han, närmast följd av Kjellberg, som följer de i inledningen angivna problemställningarna.

Vid en ytlig betraktelse är, hävdar Jensen, likheterna mellan de nordiska länderna många, men tittar man närmare finns det också skillnader. Jensen pekar till exempel på det faktum att de danska arbetsgivarna redan 1899, med Septemberförslaget, träffade den överenskommelse som lade grunden för det centraliserade avtalssystemet i Danmark, medan motsvarande överenskommelser först träffades 1935 och 1938 i Norge och Sverige. I Finland slog kollektivavtalen inte genom förrän efter andra världskriget. Gemensamma, men varierande i grad, är sedan decentraliseringstendenserna, där Sverige gått längst, medan centrala förhandlingar ännu präglar förhållandena i framför allt Norge. Jensens övergripande slutsats är att arbetsgivarna haft mycket stor betydelse för de nordiska ländernas prägel och utveckling.

Så till omdömet om boken. Jag menar att det analytiska värdet är tämligen ringa om man beaktar de enskilda framställningarna var för sig. Texterna bygger till övervägande delen på litteratur och inte mycket nytt kommer fram. Den mest tänkvärda problematiseringen förs av Kjellberg, som har en intressant diskussion om SAF:s dubbla strategier. Sitt värde har boken annars i det komparativa perspektivet. Utifrån den grund för arbetet som anges i inledningen, vill jag dock hävda att dispositionen är olycklig. Stokkes nutids- och framtidsinriktade bidrag hade kommit mer till sin rätt om det placerats efter de övriga.

## Referenser

- Child, J. (1997), "Strategic choice in the Analysis of Action, Structure, Organizations and Environment: Retrospect and Prospect", i *Organization Studies*, vol.18, issue 1, 1997.
- Berger, P., L. (1998,) *Invitation till sociologi: ett humanistiskt perspektiv*, i översättning av Gull Brunius, tredje upplagan, andra tryckningen, Stockholm 1998.
- Jensen, C., S., & Madsen, J., S., & Due, J.(1997), "The Voice of European Business and Industry The Case of Unice: A Study of an Employer Organization on the European Labour Market", i *The European Union and the Employment Relationship*, redaktörer Flood, P., Heraty, N., Morley, M., samt McCurtin, S., Budlin 1997.
- Müller-Jentsch, W. (1997), *Soziologie der Industriellen Beziehungen. Eine Einführung*, Frankfurt/New York 1997.

*Vad händer i vår samtid? Vad hände med Sverige på 90-talet?  
Sociologer som kritiska uttolkare av samtida förändringar.*

# Sociolog

18-19 oktober

# 2001

Vår omvärld förändras snabbt och vi sociologer har både ett engagemang och ett ansvar för att bidra till analyser av den samtida omvandlingen.

Det sista decenniet på 1900-talet markerar i flera avseenden en vändpunkt i Sveriges och omvärldens utveckling. I ett slag försvann 100 000-tals jobb och med dessa Sveriges profil som industrisamhälle. Valfärds-systemen som byggts upp under efterkrigstiden utsattes för hård press, såväl ideologiskt/politiskt som ekonomiskt. Banker och ekonomiska institutioner gungade och svenskar folket fick genom staten rycka in och rädda ekonomin som kom i akut kris. Avregleringar av ekonomin och av andra sociala system förde in allt fler verksamheter under marknadens fria rörelser. Dagliga nyheter kompletterades med information om börsen i världen och om valutans växlande värde timma för timma.

Sverige internationaliserades, inte minst genom inträdet i den Europeiska Unionen. Också politiskt förändrades bilden – allt färre tycks omfatta de traditionella vägarna till politiskt inflytande genom att tillhöra etablerade partier och föreningar, delttiska rörelser kopplade samman internationellt genom internet och media. Världen blev en öppnare skådeplats för krig, politiska manifestationer, katastrofer och kultur.

Under årets sociologdagar planerar vi att diskutera några aspekter på dessa förändringar. Vi skall se tillbaka på 90-talet. Vi skall också få en historisk och internationell utblick på hur sociologer har sett på sin roll som uttolkare av samtida förändringar. Hörs vi tillräckligt i debatten? Är vår tidskrift Sociologisk Forskning tillräckligt intressant för våra och andra läsare? Vad kan vi göra för att bli mer intressanta för omvärlden?

# dagarna

Programmet för höstens sociologdagarna ser ut enligt följande:

**Torsdag den 18 oktober**  
**kl 13.00 - 17.00**

13 - 14.30 Välfärdsbokslut för 90-talet

Joakim Palme, Johan Fritzell

14.30 - 15 Paus

kl. 15 - 17 Perspektiv på 90-talet - rörelser och reflexioner

Abby Peterson, Anders Persson

Debatt

**Fredag den 19 oktober**  
**kl 9.00 - 13.00**

9 - 10.30 What are intellectuals for?

Prof. Dennis Smith, Loughborough University, UK

10.30 - 11 Kaffe

11 - 13 Paneldebatt Sociologisk Forskning och sociologin i samhällsutvecklingen.

Stefan Svallfors, Umeå, som inleder debatten om tidskriften Sociologisk Forskning och en eventuell förändring av dess inriktning Mats Franzén, Uppsala, Thomas Brante, Lund, Anders Neergard, Lund, Ulla Björnberg, Göteborg och Mia Eriksson, Uppsala.

---

*Anmälningsavgiften till sociologdagarna är 550 kr inklusive festmiddag på torsdag kväll och 225 kr exklusive festmiddag. Inbjudan till Sociologdagarna skickas ut i mitten av augusti och svar ska ges senast den 2 oktober.*

# Inkommen litteratur

---

- Alsted, Jacob (2001) *De menneskelige samfunnds utvikling. En kritisk introduktion til historisk sociologi*, Frederiksberg: Roskilde universitetsforlag/ Samfundslitteratur
- Aronsson, Gunnar & Karlsson, Jan Ch. Red. (2001) *Tillitens ansikten*, Lund: Studentlitteratur
- Bordum, A & Barlebo Wenneberg, S red. (2001) *Det handler om tillid*, Fredriksberg: Samfundslitteratur
- Cigéhn, Göran & Mats Johansson & Lena Karlsson (2001) *Klassamhällets återkomst. Om klassidentitet, arbetsliv och fritid vid tröskel till ett nytt sekel*, Umeå Studies in Sociology No 116
- Danell, Richard (2001) *Internationalization and Homogenization. A Bibliometric Study of International Management Research*, Umeå: Umeå University
- Flyvbjerg, Bent (2001) *Making Social Science Matter. Why social inquiry fails and how it can succeed again*, Cambridge: CUP
- Johansson, Håkan (2001) *I det sociala medborgarskapets skugga. Rätten till socialbidrag under 1980- och 1990-talen*, Lund: Arkiv förlag
- Jönsson, Christer & Magnus Jerneck & Lars-Göran Stenelo red. (2001): *Politik i globaliseringens tid*, Lund: Studentlitteratur
- Martinusen, Willy (2001) *Samfunnsliv. Innføring i sosiologiske tenkemåter*, Oslo: universitetsforlaget
- Kuosmanen, Jari (2001) *Finnkampen. En studie av finska mäns liv och sociala karriärer i Sverige*, Gidlunds förlag, Göteborg
- Ströby Jensen, C red. (2000) *Arbejdsgivere i Norden. En sociologisk analyse af arbejdsgiverorganiseringen i Norge, Sverige, Finland og Danmark*, København: Nordisk Ministerråd
- Torres, Sandra (2001) *Understanding 'successful aging': cultural and migratory perspectives*, Uppsala: Uppsala universitet
- Waddington, J & Hoffmann, R red. (2000) *Trade Unions in Europe: Facing Challenges and Searching for Solutions*, Brussels: European Trade Union Institute





# anvisningar till författare

---

Sociologisk Forskning är en kvartals-tidskrift som utges av Sveriges Sociologförbund. En förutsättning för publicering i Sociologisk Forskning är att uppsatsen inte redan är publicerad, eller under bedömning för publicering av annan tidskrift eller annat förlag. Undantag kan göras för samtidig publicering på flera språk. Artikelförfattare erhåller tre exemplar av numret.

## Uppsatser

1. Sänd tre exemplar av ditt manuskript till tidskriftens redaktör. Manusket ska vara skrivet med dubbelt radavstånd, försett med goda marginaler samt i sin helhet inte överstiga 10 000 ord. Om inte annat avtalats med redaktionen ska uppsatsen vara författad på svenska.

2. Slutgiltigt manus bifogas också på diskett. Märk disketten med författarnamn samt programvara.

3. Redaktionen sänder normalt varje uppsats till två anonyma granskare för bedömning. Av det skälet anges endast titel på uppsatsens första sida och författaridentitet ska ej heller framgå i texten. På separat blad anges uppsatsens titel och antalet ord, författarnamn, akademisk titel, institution samt adress till vilken redaktionen ska sända sin korrespondens.

4. Manuskriptet ska innehålla ett abstract på engelska om 150-200 ord. Ange gärna (max fyra) nyckelord. Författaren ansvarar för språkgranskning.

5. En kort presentation av författaren (två rader) ska bifogas.

6. Noter ska vara placerade i slutet av uppsatsen, före referenser.

7. Tabeller och figurer bifogas på separata blad och i texten anges var de ska placeras.

8. Litteraturhänvisningar i texten görs enligt följande: (Sontag 1977:35) eller Sontag (1977:35). Referenser utformas enligt följande:

**BOOK:** Pilgrim, D. & Rogers, A. (1993) *A Sociology of Mental Health and Illness*. Buckingham: Open University Press.

**ARTIKEL:** Haavio-Mannila, E., Roos, J.P., Kontula, O. (1996) "Repression, Revolution and Ambivalence: The Sexual Life of Three Generations", *Acta Sociologica* 39 (4):409-430.

**KAPITEL I BOK:** Dryler, H. (1994) "Etablering av nya högskolor - ett medel för minskad snedrekrytering?", s 285-308 i Erikson, R. & Jonsson, J.O. (red) *Sorteringen i skolan*. Stockholm: Carlssons.

## Recensioner

Sociologisk Forskning publicerar recensioner av nyutkommen litteratur av sociologisk relevans. Recensioner bör omfatta max 2 000 ord. Litteraturhänvisningar i recensionen ska förtecknas i en referenslista.

# innehåll

nummer 2/2001

## artiklar

Mobbning: en sociologisk diskussion  
AV BJÖRN ERIKSSON

Gåvoekonomin i det moderna samhället  
AV GLENN SJÖSTRAND

Samspill i paret: tilfredshet med livet for ektefeller på norske gårdsbruk  
AV KNUD KNUDSEN

## recensioner

### Omslaget:

Skolgården är den plats som kanske mer än någon annan förknippas med mobbning. Här möter skolans administrativa system en rad spontant uppkomna sociala system. Detta förhållande, menar Björn Eriksson i detta nummer, är betydelsefullt för en förståelse av fenomenet mobbning. Foto: Nils Johan Norenlin